

प्रोत्साहनार्थं स्तौति—

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।

चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो वतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥

सुरा इति ॥ एते सुराः समभ्यर्थयितारो याचितारः । कार्यं प्रयोजनं त्रयाणां विष्टपानामपि संबन्धि । सर्वलोकार्थमित्यर्थः । कर्म ते तत्र चापेन । न तन्येनेति भावः । अतिहिंस्रमतिघातुकं च न । अहो वत इति संबोधने ॥ “ अहो वतानुकम्पायां स्नेहे संबोधनेऽपि च ” इति विश्वः ॥ अथवा अहो आश्चर्ये । वनेत्यामन्त्रणे संतोषे च ” इति । “ वनामन्त्रणमंतोपस्वेदानुक्रांशविस्मये ” इति विश्वः ॥ स्पृहणीयवीर्योऽस्याभ्यर्थयितृकोऽसि ॥ “ आश्चर्यं स्पृहणीयं च ” इति नानार्थक्रांशः ॥

मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यादिसावनुकोऽपि सहाय एव ।

समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्थः ॥ २१ ॥

मधुगिति ॥ हे मन्मथ । अस्मै मधुश्च वसन्तोऽपि ते साहचर्यान्महचरत्वादेवा-
नुक्तोऽप्यप्रेरितोऽपि सहायः महकार्येव । तथाहि । समीरणो वायुर्हुताशस्याग्नेर्नो-
दयिता प्रेरको भवेति केन व्यादिश्यते ॥ अत्र मधुसमीरणयोर्लुप्तमन्तरेण सहा-
यताकरणं सामान्यधर्मः । स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ्ङिदृष्ट इति प्र-
तिवस्तुपमालंकारोऽयम् । तदुक्तम्—“ यत्र सामान्यनिर्देशः पृथग्वाक्यद्वये यदि ।
सर्वोपम्याश्रिता सा स्यात्प्रतिवस्तुपमा मता ” इति ॥

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय भूर्भा मदनः प्रतस्थे ।

ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन परस्पर्शं तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

तथेति ॥ तथास्त्विति भर्तुः स्वामिनः शेषामिव प्रसाददत्तां मालामिव ॥ “ प्र-
सादाभिर्जनमाल्यदाने शेषेति कीर्तिता ” इति विश्वः । “ माल्याक्षतादिदाने स्त्री
शेषा ” इति वैजयन्तीकेशवौ ॥ आज्ञां भूर्भादाय शिरसा गृहीत्वा मदनः प्रतस्थे ॥
“ समवर्माविभ्यः स्थः ” इत्यान्मतेपदम् ॥ इन्द्र ऐरावतास्फालनेन प्रोत्साहनार्थेन
ताहनेन कर्कशेन परुषेण हस्ते तदङ्गं मदनदेहं परस्पर्शं । हस्तस्पर्शेन संभावयामा-
सेत्यर्थः ॥ “ शेषामिवाज्ञाय ” इत्यत्र साधकवाचकप्रमाणाभावादुपमोन्वेषयोः
संवेहमंकर इति । यदि भर्ता शेषापि दत्ता तदा तामाज्ञामिवेत्युपमा । अथ न
दत्ता तर्हि शेषात्वेनोन्वेषिता । शेषादानं तु संदिग्धार्थमिति ॥

स माधवेनाभिमतं सख्या रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।

अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः स्थाण्वाभ्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

स मदनोऽभिमतं प्रियेण सख्या सुहृदा माधवेन वसन्तेन रत्या स्वदेव्या च

१ समीरणोदयिता; समीरण प्रेरयिता. २ दिग्वारण. ३ कर्मसिद्धिः.

साधकं संकटस्यपतिविविति सन्धयमनुनयातः सन् । तच्चाङ्गस्य व्यवधेनापि प्रापिता
कार्यसिद्धिर्धनं स तथोक्तः । शीर्षो वृत्त्यापि सर्वेषां देवकार्यं साधयिष्यामीति
कृतनिश्चयः सन्नित्यर्थः । दैववतं हिमवति भवं स्थाणो रुद्रस्याश्रमं जगाम ॥

तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।

संकल्पयोनैरभिमानभूतमात्मानमाधाय मधुर्वज्रं ॥ २४ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्वने स्थाण्वाश्रमे संयमिनां ममाधिपतां मुनीनां तपसः स-
माधेरेकाग्रतायाः प्रतिकूलं वर्तत इति प्रतिकूलवर्ती विरोधी मधुर्वसन्तः संकल्पयोजे-
र्मनोभवसाभिमानभूतम् । गर्वहेतुभूतमित्यर्थः ॥ कार्यकारणयोरभेदोपचारः ॥ आत्मा-
नं निजस्वरूपमाधाय संनिधाय जजृम्भे प्रादुर्बभूव । वसन्तधर्मान्मवर्तयामासेत्यर्थः ॥
वसन्तधर्मानाह—

कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समर्थं विलङ्घ्य ।

दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥

कुबेरेति ॥ उष्णरश्मौ सूर्यं साहासिके च नायके समर्थं दाक्षिणायनकालं सं-
गमकालं च विलङ्घ्याकाण्डे व्यतिक्रम्य कुबेरगुप्तां धनपतिपार्श्वतां कुत्सितशरीरेण
केनचिद्रक्षितां च दिशमुदीचीं स्त्रीलिङ्गाक्षिप्रां काचिर्आयिकां च गन्तुं चलितुं सं-
गन्तुं च प्रवृत्ते सति दक्षिणा दिग्दक्षिण्यवती नायिका च मुखेनाग्रभागेन वक्त्रेण
च । बहतीति बहः ॥ पचाद्यच ॥ गन्धस्य वहं गन्धवहमानलं व्यलीकनं दुःखेन नि-
श्वासमन् व्यलीकनिश्वासमिव ॥ “दुःखं वैलक्ष्ये व्यलीकमप्रियाकार्यवस्तुनोः” इति
वैजयन्ती ॥ उत्ससर्ज प्रवर्तयामास । स्वभर्तारं समयोल्लङ्घनेन पराङ्मनासंगतिं प्रवृत्ते
सति स्त्रियो दाक्षिण्यादकिंचिद्गदा दुःस्वाश्रममन्तीति भावः । उत्तरायणे सति म-
लयानिलाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ॥ अत्रान्मेषालंकारः । न च समामोक्तिरेव-
मुन्मेषानुप्रविष्टेति शङ्कितव्यं केवलविशेषणमामर्श्यादेवावस्तुनप्रतीती मोक्षिष्ठने ।
अत्र तु दक्षिणेति विशेष्यसामर्थ्यादपि नायिका प्रतीयते । न च श्लेष एव प्रकु-
ताप्रकृतविषय उभयश्लेषे श्लिष्टविशेष्यानङ्गीकारात् । तस्माच्छब्दार्थात्कमूलोऽयं
ध्वनिः । स च व्यलीकनिश्वासमरूपचेतनधर्मसंभावनार्थं दक्षिणस्या दिशो नायिकया
सहाभेदमासादयन्नभेदलक्षणातिशयोक्त्युपजीविनीं निश्वासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षा
निर्वहतीति वाच्यसिद्धयङ्गभूत इत्युत्पद्यमासः ॥

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि ।

पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिञ्जतचूडुरेण ॥ २६ ॥

अपुन्येति ॥ अशोको कृत्तवियोगः सद्यः स्कन्धारणकान्धात्मयुत्पेव । स्कन्धा-
हारज्येत्वर्थः ॥ भाष्यकारवचनान्मधुतिभोगे पश्यतीति कैवटः । भाष्यं च “सु-
खात्मभृजब्राह्मणसङ्गुर्वातः” इति “कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहयमो मासः” इ-
त्यादि ॥ सपल्लवानि कुसुमान्यसूत । उभयमप्यजीजनदित्यर्थः । आसिञ्चितो वृ-
क्षो यस्य तेन ॥ सिञ्जघातोरकर्मकात् “गत्यर्थाकर्मक—” इत्यादिना कर्तरि कः ॥
सुन्दरीणां पादेन संपर्कं ताडनं नापैक्षत । “सन्नुपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।
दोहवं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” इति । तथाहि—“पादाहतः प्रपद्या
विकसत्यशोकः शोकं प्रहाति वकुलो मुखसीधुमिक्तः । आलोकितः कुरुषकः कु-
रुने विकाशमालोहितस्तिलक उत्कालिको विभाति” ॥

सद्यः प्रवालोल्लसचारुपत्रे नीते समार्प्तिं नवचूतबाणे ।

निवेशयामास मधुहिरेफालामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥

सद्य इति ॥ मधुर्वसन्त एवंपुकारः प्रवालोल्लसाः पल्लवाङ्कुरा एव चारुणि
पत्राणि पला यस्य तस्मिन् ॥ “पत्रं वाहनपल्लयोः” इत्यमरः ॥ नवं चूवं चूतक-
सुमं तदेव बाणस्तस्मिन्भवचूतबाणे समार्प्तिं नीते सति सद्यो मनोभवस्य घन्विनो
नामाक्षराणीव हिरेफान्भ्रमराक्षिवंशायामास निदधी ॥ अथ प्रवालपत्र इत्याद्येक-
देशविवर्तिरूपकं मधोरिपुकारत्वं रूपं यन्नामाक्षराणीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तमित्येक-
देशविवर्तिरूपकोत्थापितेयमुन्प्रेक्षा ॥

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतथा स्म चेत्तः ।

प्रायेण सामड्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः २८

वर्णोति ॥ कर्णिकारं कर्णिकारकुसुमम् ॥ “अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः”
इत्युत्पन्नस्य तादृगतस्य “पुष्पफलमूलेषु बहुलम्” इति लुक् । एवमन्यत्रापि द्र-
ष्टव्यम् ॥ वर्णप्रकर्षे वर्णोत्कर्षे सत्यपि निर्गन्धतया हेतुना चेतो दुनोति स्य पर्य-
तापयत् ॥ “लट् स्मे” इति भूतार्थे लट् ॥ तथाहि । प्रायेण विश्वसृजो विधातुः
प्रवृत्तिर्गुणानां सामड्यविधौ साकल्यसंपादनविषये पराङ्मुखी । सर्वत्रापि वस्तुनि
किञ्चिद्वक्तव्यं संपादयति । यथा चन्द्रे कलङ्कः । अतः कर्णिकारेऽपि निर्गन्धं वु-
च्यते इति भावः ॥ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

आलेन्दुवक्राण्यविकाशभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्यलीनाम् ॥ २९ ॥

बालेन्द्रिति ॥ अविद्याभावाभिर्विद्यासत्त्वात्तुल्यभावाद्देशतोषलेभ्युरिव व-
क्राभ्यविलोहितान्यतिरक्तानि पलाशानि किंशुकपुष्पाणि ॥ “पलाशे किंशुकः
पर्जः” इत्यमरः ॥ वसन्तेन पुंसां समागतानां संगतानां वनस्थलीनां स्त्रीणां सद्यः स-
द्योदधानि । पुराणेष्वनिलौहिन्याभावादिति भावः । नक्षत्रतानीव वक्षुः ॥ अक्ष-
सन्तस्य वनस्थलीनां च विशेषणमाधारण्यान्नायकव्यवहारमतीनेः मयामोक्तिस्तां
वदस्ति । “नक्षत्रतानीव” इति जातस्वरूपोत्प्रेक्षा वक्रत्वलौहित्यगुणानिमित्ता आ-
गर्तते । सा च नायकव्यवहाराश्रितममामोक्तिगर्भिण्येवोत्तिष्ठत इत्युभयतरेककालै-
व । विशेषणमामर्थ्यादग्रस्तुतस्य गम्यन्ते मयामोक्तिरिष्यत इति हिलक्षणम् ॥

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाशय ।

रागेण बालारुणकोमलेन चूतप्रवालोल्लसलंचकार ॥ ३० ॥

लभेति ॥ मधुश्रीर्वसनलक्ष्मीर्लग्नद्विरेफा एवाञ्जनभक्तयः कज्जलरचनास्तार्थि-
चित्रं चित्रवर्णी तिलकं पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकम् । मुखं प्रारम्भस्तस्मिन्नेव
मुखे वक्त्रे प्रकाश्य प्रकटय्य बालारुणकोमलेन बालार्कसुन्दरेण रामेणारुणिष्ठा
तेनैव लाक्षारारेण चूतप्रवाल एवाल्लसन् चूतप्रवालोल्लसलंचकार ममाधयामाम् ॥
अत्र रूपकालंकारः ॥

मृगाः पिथालद्रुममञ्जरीणां रजःकर्णैर्विघ्नतदृष्टिपाताः ।

मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥ ३१ ॥

मृगा इति ॥ पिथालद्रुमा राजादनवृक्षाः ॥ “राजादनं पिथालश्च” इत्यमरः ॥
तेषां मञ्जरीस्नासां रजःकर्णैर्विघ्नताः मञ्जरीविघ्ना दृष्टीनां पाताः प्रसादा येषां ते
तथोक्ता मदोद्धता मृगाः प्रत्यनिलमनिलाभिर्मृगं मर्मरं मर्मरशब्दवन्तः पत्रमोक्षा
जीर्णपर्णपाता यामु ता वनस्थलीर्विचेरुर्वनप्रदेशेषु चरन्ति स्म ॥ “देशकालाध्व-
गन्तव्याः कर्मसंज्ञा णकर्मणाश्च” इति चरन्तेः सकर्मकत्वम् ॥

चूताङ्कुरास्वावकपायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।

मनस्विनीमानविधातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ ३२ ॥

चूताङ्कुरेति ॥ चूताङ्कुराणामास्वादेन कपायकण्ठो रक्तकण्ठः ॥ “सुरभा-
व-
पथे रक्ते कपायः” इति केशवः ॥ पुमान्कोकिलः पुंस्कोकिलः ॥ पुञ्जहर्णं आ-
गल्भ्यथोतनार्थम् ॥ मधुरं चुकूजेति यत्तत्कूजनमेव मनस्विनीनां मानविधाते रो-
पनिरासे दक्षं स्मरस्य वचनं मानं त्यजतेत्याह्लावचनं जातम् । कोकिलकूजिवध-
वणानन्तरं स्मराङ्गहा इव मानं जहुरित्यर्थः ॥

हिमव्यपायादिशदाधरणामापाण्डरीभूतमुखच्छुवानाम् ।

स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

हिमेति ॥ हिमस्य व्यपायादपगमाद्विशदा नीरुजा अधरा ओष्ठ यासां ता-
सावापाण्डरीभूतमुखच्छुवानाम् । कुटुम्पर्गाहागादिति भावः । किंपुरुषाङ्गनानां प-
त्रविशेषकेषु पत्ररचनाम् स्वेदोद्गमः पदं चक्रे । प्रमादयान्स्वेदोदयोऽभूदित्यर्थः ।
विशदाधरत्वं यर्धुच्छिष्टग्राह्यत्वादिति भावः । हेमन्तेषु नायों विम्बोष्ठेषु मधुच्छि-
ष्टं शीतभयाहधतीति समिद्धम् ॥

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।

प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथंचिदीशा मनसां बभूवुः ॥ ३४ ॥

तपस्विन इति ॥ स्थाणोर्वनमांको येषां ते तर्पस्विनस्तत्रत्या मुनयः । समा-
नकाल आगन्तावभ्या आकालिकीम् । अकालभवत्त्वादुत्पत्त्यनन्तरविनाशिनीमि-
त्यर्थः ॥ “आकालिकडाद्यन्तवचने” इति समानकालादिकटप्रत्ययः “प्रकृतेराकाल
आदेशश्च निपातितः । “दिहूणव-” इत्यादिना डीप् । केचिदकालाद्देहाभ्या-
न्मादिन्वाद्भवार्थं ठागत्वाङ् ॥ तामाकालिकीं मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य प्रयत्नेन संस्त-
म्भितविक्रियाणां निरुद्धविकाराणां मनसां कथंचिदीशा नियन्तारो बभूवुः ॥

तं वेशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।

काष्ठागतस्नेहस्तानुविद्धं हृन्दानि भावं क्रियया विववुः ॥ ३५ ॥

तमिति ॥ आरोपितमाधज्यं कृतं पुष्पचापं येन तस्मिन्नतिद्वितीया यस्य तस्मि-
न्नतिमहाये मदने तं देवं स्थाण्वाश्रमं प्रपन्ने प्राप्ते मां हृन्दानि स्थावराणि जंगमा-
नि च मिथूनानि काष्ठोत्कर्षः ॥ “काष्ठोत्कर्षं स्थितां दिशि” इत्यमरः ॥ तां गतो यः
स्नेह इष्टमाधनानवन्धनः प्रेमापरन्नामा ममताभिमानः ॥ “प्रेमा ना प्रियता हादं प्रे-
म स्नेहः” इत्यमरः ॥ स एव ममत्तेनानुविद्धं संपृक्तं भावं रसाख्यं गृह्णारभावं
क्रियया कार्यभूतया चेष्टया विववुः प्रकटीचकः । गृह्णारचेष्टाः प्रावर्तन्तेत्यर्थः ॥

ताश्चेष्टा आह ‘मधु’ इत्यादिभिरुक्तिभिः—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पयौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शानिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥ ३६ ॥

मध्विति ॥ द्वौरेफौ वर्णविशेषौ यस्य स द्विरेफो भ्रमरः ॥ उपचारात्तदर्थोऽपि
द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयटः—“शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो हृत्त्वते । यथ

अपरञ्चन्दस्कः द्विरेकत्वाद्विरेको अमरः ॥ इत्युपमेवैकं साधारणं पात्रं तस्मिन्मधु
मकरन्दम् ॥ “ मधु मधे पुष्परसे ” इति विश्वः ॥ सां प्रियां भृङ्गीमदुर्वर्तमानो-
ऽनुसरन्मयी । तत्पीतघोषं पपावित्यर्थः । कृष्णभासौ सारः सचलश्च कृष्णसारः कृ-
ष्णदृगः ॥ “ वर्णो वर्णेन ” इति समासः ॥ स्पर्शेन स्पर्शमुखेन निमीलितार्थो
मूर्ध्नि शृङ्गेणाकण्डूयत कर्षितवान् ॥ “ कण्डादिभ्यो यक ” इति यक । ततः क-
र्तरि लङ् ॥

वदौ रंसात्पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूपजलं करेणुः ।

अर्धोपभुक्तेन विसेन जायां संभावयामास ग्याङ्गनामा ॥ ३७ ॥

ददाविति ॥ रसादतिरागात्करेणुः कारणी ॥ “ करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे ” इ-
त्यमरः ॥ पङ्काज्जायत इति पङ्कजं तस्य रेणुः पङ्कजरेणुस्तस्य गन्धोऽस्यातीति पङ्क-
जरेणुगन्धि गण्डूपजलं मुखान्तर्भृतजलं गजाय ददाति । रयाङ्गनामा चक्रवाकोऽर्थः
यथा तथोपभुक्तेनार्धजग्धेन विसेन जायां संभावयामास । स्वजग्धेन ददावित्यर्थः ॥

गीतान्तरेषु श्रमवाग्लेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।

पुष्पासवावृर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुम्बे ॥ ३८ ॥

गीतान्तरेष्विति ॥ किंपुरुषः किंनरः श्रमवाग्लेशैः संदोदाविन्दुभिः कि-
ञ्चिदीषत्समुच्छ्वासिता विश्लेषिताः पत्रलेखा यस्य तत् । पुष्पाणामासवो मधं पु-
ष्पासवः । पुष्पोद्भवमर्थान्तर्यः । वसन्ते मधुकस्य संभवात् । पुष्पवासितमिति के-
चित् । तेनार्णिताभ्यामुच्छ्वासिताभ्यां नेत्राभ्यां शोभत इति तथोक्तं प्रियामुखं गी-
तान्तरेषु गीतमध्येषु चुचुम्बे चुचुम्बे ॥

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।

लतावधूभ्यस्तत्तरोऽप्यवापुर्विनक्षशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३९ ॥

पर्याप्तेति ॥ पर्याप्ताः समग्राः पुष्पस्तवका एव स्तना यामां ताभ्यः ॥ “ स्ता-
ङ्गाभ्योपसर्जनादसंयोगोपधात् ” इति विकल्पान्न स्त्रीषु ॥ स्फुरन्तः प्रवालाः पल्लवा
एवीष्ठास्तैर्मनोहराभ्यो लता एव वध्वस्ताभ्यः सकाशात्तत्तरोऽपि ॥ निष्ठादेव पुंस्त्वं
गम्यते ॥ विनक्ष्वाः शाखा एव भुजास्तैर्बन्धनान्यवापुः । तामिर्गालाङ्गता इत्यर्थः ।
स्वावराणामपि मदनविकारोऽभूत्किमुतान्येषामिति भावः । एतच्च तदलतानामपि
चेतनतादुक्तम् । यथाह मनुः—“ जन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसर्वाङ्गताः ” इति ॥
अथ वधकालंकारः ॥

श्रुताप्सरोमीतिरपि क्षणेऽस्मिन्ह्रः प्रसंख्यानपरो बभूव ।

आत्मेभ्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ४०

श्रुतेति ॥ अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावकाले भगवान्ह्रः श्रुताप्सरोमीतिरपि । दिव्याङ्गनागानयाकर्णयन्मपीत्यर्थः । प्रसंख्यानपर आत्मानुसंधानपरो बभूव । त-
वाहि । आत्मनश्चित्तस्येश्वराणां नियन्त्रणाम् । वशिनमित्यर्थः । विहन्यन्त ए-
मिरिति विघ्नाः प्रवृद्धाः ॥ यत्रर्षे कप्रत्ययः ॥ जातु कदाचिदपि समाधिभेदे स-
माधिभजने प्रभवः समर्थो न भवन्ति ॥

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।

मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान्वयनैषीत् ४१

लतेति ॥ अथ लतागृहद्वारं गतो वामं प्रकोष्ठेऽर्पितहेमवेत्रो धारितहेमवण्डो
नन्दी नन्दिकेश्वरः ॥ “नन्दी भृङ्गिणितस्तण्डुनन्दिनी नन्दिकेश्वरे” इति कोशः ।
मुखेऽर्पितायाः सरोर्षावस्मयस्तिमितावलोकं निहिताया एकस्या अङ्गुलेस्तर्जण्याः
संज्ञया सूचनयैव । “संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्तावैरर्थसूचना” इत्यमरः ॥ ग-
णान्वयमर्थाभापलाय चापलं कर्तुं मा भवन्ति ॥ “क्रियार्थोपपदस्य-” इत्यादिना
चतुर्थी ॥ मनैषीच्छिक्षितवान् ॥

न केवलं मणा एव विनीताः किंतु जरायुजादिचतुर्विधं प्राणिजातमपीत्याह—

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।

तच्छासनात्काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥

निष्कम्पेति ॥ निष्कम्पवृक्षम् । इदमुद्भिज्जोपलक्षणम् । निभृतद्विरेफं निश्च-
लभृङ्गम् । स्वेदजोपलक्षणमेतत् । मूकाण्डजं निःशब्दपक्षिसरीसृपादिकम् । एते-
नाण्डजजातिरुक्ता । शान्तमृगप्रचारम् । जरायुजोपलक्षणमेतत् । सर्वमेव काननं
तच्छासनात्कान्दीश्वराणां चित्रार्पितारम्भं चित्रालिखितारम्भमिवावतस्थे ॥ “वृग-
वाया जरायुजाः । स्वेदजाः कुमिदंशायाः पक्षिमर्षादयोऽण्डजाः । उद्भिदस्तच्छु-
ल्भायाः” इत्यमरः ॥

दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिदं प्रयाणे ।

प्रान्तेषु संसक्तनभेरुशाखं ध्यानास्पदं श्रुतयतेर्विवेश ॥ ४३ ॥

दृष्टिप्रपातमिति ॥ कामः प्रयाणे यात्रायां पुरोगतः शुक्रो वस्मिन्देसो तं
पुरःशुक्रं देवामिव ॥ “प्रतिशुक्रं प्रतियुषं प्रत्यङ्गारकमेव च । अपि शक्रस्यो राजा
इतस्यैवो निवर्तते” इति प्रतिषेधात् ॥ तस्य दृष्टिप्रपातं दृष्टिपथं परिहृत्य प्रान्तेषु

पार्श्वदेशेषु सैतका अन्योन्यसंमृष्टा मन्वेष्टां दुरर्जुनागानां शास्ता बलं तत् । ति-
रोभावनीयमिति भावः । भूतपतेः शिवस्य ध्यानास्पदं समाधिस्थानम् ॥ “आ-
स्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातः ॥ विवेकः ॥

सदेवदारुद्रुमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवस्थाम् ।

आसीनमासन्नशरीरपातस्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ४४ ॥

स इति ॥ आसन्नशरीरपात आमन्नमृत्युः स कामः शार्दूलचर्मणा व्यवधान-
दताम् । व्याघ्रचर्मस्तृतायामित्यर्थः । “मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि” इति प्राशस्त्यादि-
ति भावः । देवदारुद्रुमवेदिकायामासीनमुपविष्टं संयमिनं मर्मार्थनिष्ठं त्रियम्बकं
त्रिनेत्रं ददर्श ॥ केचिन्मार्हमकाः ‘त्रिलोचनम्’ इति पेटुः ॥ अयम्यकामिन्युक्ते पाद-
पूरणव्यवस्थामार्थम्यम्बकमिति पादपूरणार्थोऽयम्यङ्गदेशश्चाङ्गदमो महाकविम-
योगादभियुक्तैरङ्गीकृतः ॥

तमेव देवं पङ्क्तिः श्रोतुं वर्णयति—

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं संनमितोभयांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥ ४५ ॥

पर्यङ्केति ॥ पर्यङ्कबन्धेन वीरामनेन स्थिरपूर्वकायं निश्चलौत्तरार्धमृज्वायतम-
ज्वायतस्तं संनमितोभयांसम् । यस्य तं तथोक्तम् ॥ हृत्तिविषये उभयशब्दस्थान उभ-
यशब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन ॥ उत्तान ऊर्ध्वतलो यः पाणिद्वयस्य संनिवेशः सं-
स्थानं तस्मादङ्गमध्ये प्रफुल्लं राज्ञां पङ्क्तिं यस्य तमिव स्थितम् ॥ वीरामने व-
शिष्ठः—“एकं पादमयैर्कास्मान्विन्यस्योर्गं तु संस्थितम् । उतर्गमिस्तथैवोक्तं वी-
रामनमुदाहृतम्” इति । तथा योगसारे—“उत्तानितं करनले करमुत्तानितं परम् ।
आदायाङ्गतं कृत्वा ध्यायेद्यस्तस्य सोऽन्तरम्” इति ॥

भुजंगमोन्नद्धजटाकलापं कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।

कण्ठप्रभासद्भविशेषनीलां कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥ ४६ ॥

भुजंगमेति ॥ भुजंगमेनोन्नद्ध उन्नम्य वद्धां जटाकलापो येन तं तथोक्त-
म् । कर्णावसक्तम् । कर्णावसक्तवीर्यः । अतएव द्विगुणं द्विरावृत्तमक्षसूत्रमक्षवा-
ला यस्य तं कण्ठप्रभासां मङ्गेन मिश्रणेन विशेषनीलामतिनीलां ग्रन्थिमतीं व-
न्धनयुक्तां कृष्णत्वचं कृष्णहृन्नाजिनं दधानम् ॥

किंचित्प्रकाशस्तिमितोप्रतारैर्ध्रुविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।

नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्मीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥

किंचिदिति ॥ किंचित्प्रकाशा इत्यप्रकाशाः स्तिमिता निश्चला उज्ज्वला ताराः कनीनिका येषां तैः ॥ “तारकाक्ष्यः कनीनिका ” इत्यमरः ॥ ध्रुविक्रियायां ध्रुव-
क्षेपे विरतप्रसङ्गैः प्रसाक्तगतिरैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैरर्चालतपक्ष्मपर्णाङ्गभिरधः प्रमृता
मयूखा येषां नेत्रोमयूखैर्नैः ॥ त्रिनेत्रताद्वहुवचनम् ॥ लक्ष्मीकृतघ्राणं नामाग्र-
निविष्टहार्ष्टमिषयैः ॥ “करणान्यर्वाङ्गकृत म्याणुर्वाङ्गधलात्मकः । आत्मानं हृदये
ध्यायेद्यामाग्रन्यस्तलोचनः ” इति योगमारे ॥

अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरंगम् ।

अन्तश्चरणां मरुतां निरोधान्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥

अवृष्टीति ॥ अन्तश्चरन्तीत्यन्तश्चरास्तेषां मरुतां प्राणादीनां निरोधाद्धेतोर-
हृष्टिसंरम्भमिवविद्यमानवर्षमभ्रममम्बुवाहमिव स्थितम् । एतेन प्रत्यानिरोधः सूचि-
तः । अनुत्तरंगमनुद्भूततरंगप्रपाधाधारं हृदयमिव स्थितम् । एतेनापाननिरोधः सू-
चितः । तथा निवाते निर्वानदेशे निष्कम्पं निश्चलं प्रदीपमिव स्थितम् । एतेन
शेषव्यापुनिरोधः सूचितः ॥ “ निवातावाध्यावानां ” इत्यमरः ॥

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्ज्योतिःप्ररोहैरुचितैः शिरस्तः ।

मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्द्रोः ४९

कपालेति ॥ कपालनेत्रान्तरेण प्रत्यकरोटिनेत्रविवरेण लब्धमार्गैः शिरस्तो
प्रश्नरन्ध्रात् ॥ पञ्चम्याम्नामल ॥ उदितमूर्द्धनज्योतिःप्ररोहस्तेजोर्हृष्टमृणालसूत्रा-
धिकं सौकुमार्यं मार्दवं यस्यास्तां बालस्येन्द्रोः शिरश्चन्द्रस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तम् ॥

मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।

यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥

मन इति ॥ नवभ्यो द्वारेभ्यो निर्गच्छा निर्वानिता वृत्तिः संचारो यस्य तत्तथोक्त-
म् । समाधिना प्रणिधानेन वश्यं वशगतम् ॥ यन्प्रलयः ॥ “प्रणिधानं समाधानं समा-
धिश्च समाश्रयः ” इति हलायुधः ॥ मनो हृदि हृदयाख्येऽधिष्ठाने व्यवस्थाप्य ॥ त-
था च वाशिष्ठः—“ यत्ने निर्याति विषयान्यस्मिन्धैव प्रलीयते । हृदयं तद्भुजानी-
यान्मनसः स्थितिकारणम् ” इति ॥ क्षेत्रविदः क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः । ये न सरसीससर-
मविनाशिनं विदुर्विदन्ति ॥ “ विदो लटो वा ” इति श्वेतेरुम् ॥ तमात्मानमात्मनि
स्वास्मिन्बलोकयन्तं साक्षात्कुर्वन्तम् । स्वातिरेकेण परमात्मनोऽभावादिति भावः ॥

१ विगत. २ लक्ष्मीकृत. ३ निर्वान. ४ वेदविदः.

स्मरस्तथाभूतमपुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाप्यधृष्वम् ।

नालक्षयत्साप्यसत्तद्वस्तुः स्वस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥

स्मरेति ॥ स्मरः कामस्तथाभूतं पूर्वोक्तकर्म मनसाप्यधृष्वमपुग्मनेत्रं विषमा-
स्तमदूरात्पश्यन् । माध्वमेन मन्त्रहस्तौ विशृङ्खलाणिः मन । स्वहस्तात्स्वस्तं शरं
चापमपि चापं च नालक्षयन्न विवेद । भीतो मुह्यतीति भावः ॥

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।

अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

निर्वाणेति ॥ अथ निर्वाणेन नाशेन भूयिष्ठं निर्वाणभूयिष्ठम् । नष्टमावधि-
त्यर्थः । अस्य स्मरस्य वीर्यं बलं वपुर्गुणेन सौन्दर्येण संधुक्षयन्तीव पुनरुज्जीवय-
न्तीव स्थिता वनदेवताभ्यां मत्स्यभूताभ्यामनुप्रयातानुगता स्थावरराजकन्या पार्व-
त्यदृश्यत दृष्टा ॥

तामेवाह चतुर्भिः--

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

अशोकेति ॥ अशोकपुष्पेण निर्भर्त्सितास्तिरस्कृताः पद्मरागा येन तत्तयो-
क्तम् । आकृष्टहेमगुनीन्याहृतस्पर्शाभरणवर्ष्मनि कर्णिकाराणि यस्मिन्तत्तयोक्त-
म् । मुक्ताकलापीकृतानि सिन्धुवाराणि निर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिन्तत् ॥ “ सि-
न्धुवारेन्द्रमुरमौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेन्यापि ” इत्यमरः ॥ वसन्तपुष्पाभ्येवाभरणं वहन्ती ॥

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

पर्याप्तपुष्पस्तवकावनघ्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥

आवर्जितेति ॥ ॥ स्तनाभ्यां किञ्चिदावर्जितेपदानमित्येव । तरुणार्कस्य राग
इव रागो यस्य तत् । बालार्करूपमित्यर्थः ॥ उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलो-
पश्च ॥ वासो वसानाच्छादयन्ती । अतएव पर्याप्तपुष्पस्तवकावनघ्रा पल्लविनी कि-
ञ्चलवतौ संचारिणी लतेव । स्थितेति शेषः ॥

स्वस्तां नितम्बावदलम्बमाना पुनःपुनः केसरवामकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण मौर्वी द्वितीयामिव कार्मुकस्य ५५

कस्तामिति ॥ स्थानविदा नित्येपयोग्यस्थानवेदिना स्मरेण न्यासीकृतां नि-

लेपीकृत्याम् । कर्मणि भगवतीति कार्यकं चतुः ॥ “कर्मण कर्मण” इत्युक्तञ्चत्तया ॥ तस्य द्वितीयां मूर्धामिव स्थिताम् ॥ अत्र हि न्यस्ता मौर्व्युत्तरत इरवैरनिर्वात-
माघोपबुध्यत इति भावः ॥ नितम्बात्सस्तां चलितां केसरदाम बहुलयात्र सैव
काशी तां पुनःपुनरवलम्बमाना हस्तेन धारयन्ती ॥

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं विम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।

प्रतिक्षणं संध्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

सुगन्धीनि ॥ सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णम् । विम्बमृज्योऽधरो विम्बाध-
रः ॥ “वृत्ता मध्यपदलोपः स्यात्” इति वामनः ॥ तस्यामन्नचरं मीनकृष्टचरं द्विरेफं
चतुर्ल प्रतिक्षणं संध्रमेण लोलदृष्टिश्चन्दारी मती लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां रतेरपि ह्रीपदमावधानाम् ।

जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥ ५७ ॥

नामिति ॥ सर्वावयेष्वनवद्यामगर्षाम् ॥ “अवयपथ्य-” इति निपातः ॥
रतेः कामकलवस्यापि ह्रीपदं लज्जानिमित्तमावधानाम् । न्यूनतामावहन्तीमित्यर्थः ।
तां पार्वतीं वीक्ष्य पुष्पचापः कामो जितेन्द्रिये । दुर्जयेऽपीन्यर्थः । शूलिनि शिवे
विषये स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसं चकमे ॥ पूर्वं “माध्वसमग्रहस्तः” (१ । ५१)
इत्यादिना कार्यसिद्धेरन्मूर्त्तित्वार्थमाधानादिह पुनरित्युक्तम् ॥

भविष्यतः पत्युरुमा च शंभोः समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।

योगारत सान्तः परमात्मसंज्ञं वृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥

भविष्यत इति ॥ उमा च भविष्यतः पत्युः शंभोः प्रतिहारभूमिं द्वारदेशं
समासमाद ॥ “स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारे” इत्यमरः ॥ स शंभुश्चान्तः परमान्मेति सं-
ज्ञा चस्य तत्परं मुख्यम् ॥ “परं दूरान्यमुख्येषु” इति यादवः ॥ ज्योतिर्दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य
योगादध्यानात् ॥ “योगः संनहनोपायध्यानमेगतिपुक्तिषु” इत्यमरः ॥ उपाररा-
मोपारतः ॥ व्याकृष्टरिभ्यां रमः” इति परस्मैपदम् ॥

ततो भुजंगाधिपतेः फणाग्रैरथः कथंचिदृतभूमिभागः ।

शनैःकृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्थङ्गबन्धं निबिडं विभेद ॥ ५९ ॥

तत इति ॥ ततो भुजंगाधिपतेः शेषस्य फणाग्रैरथो भूमेरथः कथंचिदतिमत्तेन
भूतो भूमिभागः स्तोपवेशनभूभागो यस्य स तथोक्तः । वायुधारणाहितसाधननिवृ-
त्त्या भगवतो गुरुत्वादिति भावः । शनैः कृता प्राणानां प्राङ्मूढानां विहङ्गिता पुनः

१ पुण्ड्रितुः, २ क्षकर्मसिद्धिम्, ३ आशङ्क्य, ४ उपासितुं वा च पिनाकपाणिम्, ५ अन्तर्गतम्

तं पारो येन च कृतवानभिपुच्छिरीको निषिद्धं एतं वर्षद्वयं वीरासनं विभेद
विपिच्छीचकार ॥

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।

प्रवेशयामास च भर्तुरेना भूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥

तस्मा इति ॥ अथ नन्दी तस्मै भगवते ॥ क्रियाग्रहणाद्युर्थी ॥ प्रणिपत्य
नमस्कृत्य, शुश्रूषया सेवया निमित्तेनोपेताम् । सेवार्थमागतामित्यर्थः । शैलसुतां
शशंस निवेदयामास । भर्तुः स्वामिनो भूक्षेपमात्रेण भूक्षेपवैधानुमतमवेशामही-
कृतप्रवेशामेनां शैलसुतां प्रवेशयामास च ॥

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।

व्यकीर्यत श्यम्बकपादमूले पुष्पोद्भवः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ६१ ॥

तस्या इति ॥ तस्याः पार्वत्याः सखीभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां स्वहस्तेन लून उप-
क्षितः पल्लवभङ्गभिन्नः किमलयशकलभिन्नः शिशिरात्ययस्य समन्तस्य संवन्धी
पुष्पोद्भवः पुष्पप्रकरः ॥ “हस्तादाने चरस्तेये” इति पञ्चपयसात्कवीनामपं
माधादिकः प्रयोग इति वल्लभः ॥ श्यम्बकपादमूले प्रणिपातपूर्वं नमस्कारपूर्वकं
व्यकीर्यत विलिप्तः ॥

उमापि नीलालकमध्यज्ञोभि विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।

चकार कर्णक्षुत्तपल्लवेन मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥

उमेति ॥ उमापि नीलालकानां मध्ये शोभत इति तथोक्तम् । अलकन्धस्त-
मित्यर्थः । नवकर्णिकारं विस्रंसयन्ती कर्णाभ्युतः पल्लवो यस्य तेन मूर्ध्ना वृषभ-
ध्वजाय प्रणामं चकार ॥ क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् ॥

अनन्यभार्जं पतिमाप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।

न हीश्वरव्याहतयः कदाचिदपुष्पान्ति लोके विपरीतमर्थम् ६३

अनन्येति ॥ सा कृतमणामा देवी भवेन हरेण । अन्यां न भजतीति तपन-
न्वभाषम् ॥ “भजो ण्विः” इति ण्विप्रत्ययः । सर्वनाम्नो वृत्तिमान्ने पूर्वपदस्य पुंव-
द्भावः ॥ पतिमाप्नुहीति तथ्यं सत्यमेवाभिहितोक्ता । उत्तरत्र तथैव संज्ञादिति
यावः ॥ अभिदधातेर्बुधस्य दुहादिस्वादमधाने कर्मणि क्तः ॥ तयार्ह । हीश्वरव्या-
हतयो महापुष्पोक्तयः कदाचिदपि लोके भवने ॥ “लोकस्तु भवने जने” इत्य-
मरः ॥ विपरीतं विस्रंवादिनमर्थयमिधेयं न पुष्पमिति । न बाधयन्तीत्यर्थः ॥

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्वह्निमुखं विविधुः ।

उमांसमक्षं हरवद्वलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥ ६४ ॥

काम इति ॥ कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्योमामंनिधानादयमेव बाणप्रयोगस्त-
व्य इति ज्ञात्वा पतङ्गेन नृत्यं पतङ्गवद्वह्निमुखं ॥ “समी पतङ्गसलभी” इत्य-
मरः ॥ “तेन नृत्यं क्रिया चेद्वतिः” इति वतिप्रत्ययः ॥ द्वाह्युखं विविधुः मवेष्टु-
मिच्छुः ॥ विशतेः सनन्तादुपन्ययः ॥ उमायाः समक्षपक्षः सवीपमुवात्समक्षम् ॥
“अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तोऽन्ययः ॥ हरे वद्वलक्ष्यः
सम् । शरासनम्य ज्यां मीर्वीं मुहुराममर्श परावृष्टवान् ॥

अधोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।

विशोषिता भानुमतो मयूखैर्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥ ६५ ॥

अधेति ॥ अय गौरी । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी ॥ “अस्मायामेवास्त्रजो
विनिः” इति विनिप्रत्ययः ॥ तस्मै तर्पास्विने गिरिशाय ताम्ररुचा रक्तवर्णेन करेण
भानुमतोऽधुमतो मयूखैर्विशोषिता मन्दाकिन्याः पुष्कराणि पद्मानि तेषां बीजा-
नि तेषां मालां जपमालाकाष्ठपनिन्ये समर्पितवती ॥

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वाचिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।

संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ ६६ ॥

प्रतिग्रहीतुमिति ॥ त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वादार्येप्रियत्वात्तम्रमालां
प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुमुपचक्रमे । पुष्पं धनुष्यस्य स पुष्पधन्वा कामश्च ॥ “वा संज्ञावात्”
इत्यनङ्गदेशः ॥ संमोहतेऽनेनेति संमोहनं नाम । नामेति असिद्धौ । अमोघं बाणं
साधकं धनुषि समधत्त संहितवान् ॥

हरस्तु किंचित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥

हर इति ॥ हरस्तु हरोऽपि चन्द्रोदयारम्भेऽम्बुराशिरिव किंचिदीक्षत्परि-
लुप्तधैर्यः । न तु माकृतभनवदत्यन्तलुप्तधैर्य इति भावः । विम्बफलतुल्योऽधरोष्ठो
वस्य तस्मिन्मुपावृत्ते विलोचनानि व्यापारयामास । त्रिभिरपि लोचनैः सान्निध्य-
वमद्राक्षीदित्यर्थः ॥ एतेन भगवतो रतिभावोदय उक्तः ॥

वितृण्वती शैलमुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्दालकदम्बकल्पैः ।

साधोरुता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥

विबुधवतीति ॥ तैलमुतापि स्फुरद्भालकदम्बकस्यैविकसत्कोपलमीपसदृशैः ।
 पुष्पकिर्तिरित्यर्थः ॥ “ ईषदसमाप्तौ—” इत्यादिना कल्प्यस्यः ॥ अत्रैर्मात्रं रक्षा-
 स्त्वं विबुधवती प्रकाशवन्ती भारतरेण पर्यस्तबिलोचनेन ग्रीवाविभ्रान्तनेत्रेण
 युसेनासाधि साधि संपद्यमाना साचीकृता तिर्पकृता ॥ “ तिर्पगर्भे साधि तिरः”
 इत्यमरः ॥ तस्यौ । त्रिषा युसं साचीकृत्य स्थितेत्यर्थः । न केवलं हरस्यैव देव्या
 अम्बुदितो रतिमाव इति भावः ॥

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्वक्षित्वाद्दलवन्निरुह्य ।

हेतुं स्वचेतोविकृतेर्विद्वद्भुविद्विशासुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ अथायुग्मानि नेत्राणि यस्य सोऽयुग्मनेत्रास्त्रिनेत्रो वक्षित्वाञ्जिते-
 न्द्रियत्वादिन्द्रियक्षोभं पूर्वोक्तान्द्रियविकारं पुनर्बलवद्दृढं निपुण निवार्य स्वचे-
 तोविकृतेः स्वचित्तविकारस्य हेतुं कारणं दिद्वद्भुविद्विशासुपान्तेषु दृष्टिं ससर्ज
 प्रसारयामास ॥

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसन्वपादम् ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचार्यं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥

स इति ॥ स भगवान्दक्षिणापाङ्गे निविष्टा स्थिता मुष्टिर्यस्य तं नतांसमाकु-
 ञ्चितः सन्वपादो यस्य तम् । आलीङ्गान्वयस्यानके स्थितमित्यर्थः । चक्रीकृतचा-
 रुचार्यं मण्डलीकृतमौम्यकोदण्डं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिं मनोभवं ददर्श ॥ आ-
 लीङ्गलक्षणमाह वादवः— “ स्थानानि घञ्चनौ पञ्च तत्र वैशाखमक्षिणाम् । वित-
 स्तन्तरगौ पादौ मण्डलं तोरणाकृती । समानौ स्वात्समपदमासीदं पदमग्रतः ।
 दक्षिणे वाममाकुञ्च्य मसालीदं विपर्ययः ” इति ॥

तपःपरामर्शविवृद्धमन्योर्धूभङ्गदुप्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।

स्फुरन्नुदधिः सहसा तृतीयादक्षः कशानुः किल निष्पपात ७१

तप इति ॥ तपःपरामर्शेन तपस आस्कन्दनेन विवृद्धमन्योः प्रहङ्गकोपस्य
 भूषणेन दुप्रेक्ष्यं दुर्दर्शं युतं यस्य तस्य हरस्य तृतीयादक्षः स्फुरन्नुदीप्यमान
 उदधिर्हृदवन्मालः कशानुरग्निः सहसातर्कितमेव ॥ “ अवर्किते तु सहसा ” इत्य-
 मरः ॥ निष्पपात किल निष्क्राम सल्ल ॥

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावन्निरः खे मरुता चरन्ति ।

तावत्स बह्विर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशोर्षं मदनं चकार ॥ ७२ ॥

क्रोधमिति ॥ हे प्रभो स्वामिन् । क्रोधं संहर संहर निर्वर्त्य निर्वर्त्य ॥ “ यावत्ते

हे भवत इति वक्तव्यम्” इति वार्तिकेन द्वित्वम् । “संभ्रमेण वृत्तिवापलम्” इति काशिका ॥ इत्थेवं भक्त्या देवानां भिरो वाचः से व्योम्नि वाचपरन्ति भव-
त्स्ये तावत्तत्कालमेव भवत्स नेत्राज्जन्म यस्य स भवनेत्रजन्मा ॥ “भवज्यो बहु-
ग्रीहिर्भेषिकरजो जन्मायुत्तरपदे” इति वामनः ॥ स वहिर्मदनं भस्मीयावक्षेपो
वक्ष्य स भस्मावक्षेपं चकार । ददाहेत्यर्थः ॥

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥ ७३ ॥

तीव्रेति ॥ तीव्राभिषङ्गप्रभवेणातिदुःसहाभिभवसंभवेन ॥ “अभिषङ्गस्त्वभि-
भवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च” इति ध्वजयन्ती ॥ इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वृत्तिं व्या-
पारं संस्तम्भयता मतिवधना मोहेन मूर्च्छया ॥ कर्षा ॥ रतिर्मदनभार्या मुहूर्तम-
ज्ञानं भर्तृव्यसनं भर्तृनाशो यया सा तथोक्ता सती कृतोपकारेव बभूव । सहसा
दुःखोपापनापानान्मुमुक्षेत्त्यर्थः । मोहेन दुःखसंवेदनाभावाद्यस्योपकारकत्वात् ॥

तमाशु विप्रं तपस्तपस्वी वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।

स्त्रीसंनिकर्षं परिहर्तुमिच्छन्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥ ७४ ॥

तमिति ॥ तपस्वी तपोनिष्ठो भूतपतिः शिवस्तपसो विप्रमन्तरावभूतं तं का-
ममाशु वज्रोऽद्यनिर्वनस्पतिं वृक्षमिवावभज्य भक्तत्वा स्त्रीसंनिकर्षं स्त्रीसंनिधानं
परिहर्तुमिच्छन् । तस्यान्तर्यहेतुत्वादिति भावः । सभूतः सगणः सन्नन्तर्दधे ॥

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं

कथं समर्प्य ललितं वपुरात्मनश्च ।

सरन्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ॥ ७५ ॥

शैलात्मजेति ॥ शैलात्मजा पार्वत्यप्युच्छिरसं वनतशिरसो गङ्गातः पितुरभि-
लाषं हरो वरोऽस्त्विति मनोरथं ललितं सुन्दरमात्मनो बहुष्वप्यर्थं निष्कलं तप-
स्यं विचार्य सरन्योः समक्षं ॥ इति च हेतुनाधिकं जातलज्जा । समानजनसमक्ष-
मवमानस्यातिदुःसहत्वादिति भावः । शून्या निरुत्साहा सती कथंचित्कुण्ठेन
भवनस्याभिमुखी जगाम ॥

सेपदि मुकुलितार्क्षी रुद्रसंरम्भमीत्या

बुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोष्ण्याम् ।

सुरवज इव विधत्स्वधिनीं पन्तलमां

प्रतिपथगतिरासीद्वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

सपदीति ॥ सपद्यद्विहिमवान्द्रस्य संरम्भात्कोपाद्रीता ॥ “संरम्भाः संभ्रवे कोपे” इति विश्वः ॥ मुकुलिताक्षीं निमीलितनेत्राम् ॥ “बहुव्रीहौ मकुब्ध्यङ्गोः स्वाङ्गात्पञ्च” इति षष्ठ्यन्त्ययः । “विह्रीरादिभ्यश्च” इति ङीष् ॥ अनुकम्पितु-
मार्गमनुकम्प्याम् ॥ “हल्लोभ्यन्तु” इति ण्यत्प्रत्ययः ॥ दुहितरं दोर्भासादाय
दन्तपोर्लगां पद्मिनीं नालिनीं विभ्रन्मुरगज इव वेगेन रथेण दीर्घीकृताङ्ग आय-
तीकृतशरीरः मन । पन्थानं प्रतिगता मार्गानुसारिणी गतिर्यस्य स प्रतिपथगति-
रासीत् । पन्थानमनुमृत्वा जगामेत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमूर्धिरविरचितया संजीविनी-
समाख्यया ठाकुर्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे
महाकाव्ये मदनमोहनो नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

सूच्छिता रतिरिन्युक्तम् । मंथानं तद्वृत्तान्तमेवाह—

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं मोहो सूच्छा परमयनमाश्रयो यस्याः सा मोहपरायणा
मोहैकशरणा सती ॥ “परायणमाभिप्रेते तत्परं परमाश्रये” इति यादवः ॥ विवशा
मूढत्वाभिधेया कामवधू रतिः । अमला दुःसहा वेदना यस्मिन्सक्तयोक्तव्य । वि-
धवाया गतभर्तृकाया भावो वैधव्यम् । नवं च तद्वैधव्यं चेति नववैधव्यम् । नवप्र-
हणं दुःसहत्वद्योतनार्थम् । प्रतिपादयिष्यतानुभावयिष्यता ॥ कियार्थकियायां लृ-
ट् ॥ विधिना दैवेन ॥ “विधिविधाने दैवे च” इत्यमरः ॥ विबोधिता । वैध-
व्यान्नुपलोऽयं विधिरिति भावः ॥ अस्मिन्संगं विबोधिनीवृत्तानि—“विषमे स-
सजा गुरुः ममे सधरा लोऽथ गुरुविद्योगिनी” इति लक्षणात् ॥

अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।

न विवेक तथोरतुप्तयोः प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥

अवेति ॥ सा रतिः प्रत्यक्षान्ते मूर्च्छावसाने ॥ “प्रत्ययो नष्टवेष्टता” इत्यमरः ॥ उन्मिषिते उन्मीलिते विलोचने । अवधानं परं प्रधानं ययोस्तेऽवधानवरे दिवसायावहिते चकार ॥ द्रष्टव्यायावानु न विवेदेत्याह—नेति । मियं कायमदृष्टयो-
स्त्विति न गतयोः । निन्यादिदृष्टमाणयोरित्यर्थः । तयोर्लोचनयोर्दर्शनक्रियापेक्षया ॥ संवन्धे वपुः ॥ अत्यन्तविलुप्तं दर्शनं स्वलोचनयोः करणयोर्यस्य कर्मभूतस्य तमत्यन्त-
विलुप्तदर्शनं मन्तं न विवेद न ज्ञातवती । मियनाशापग्नानादिदृष्टांचक इति नास्त्यर्थः ॥

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।

वदृशे पुरुषाकृति श्रितौ हर्कोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अयीनि ॥ अयीति प्रश्ने ॥ “अयि प्रश्नानुनययोः” इति विश्वः ॥ अयि जीवितनाथ जीवामि प्राणिषि कश्चिदिन्याभिधायोत्थितया तया रत्या पुरोऽग्रे श्रितौ पुरुषभ्याकृतिर्गिवाकृत्यस्थ तत्पुरुषाकृतिं केवलमेकं हरकोपानलभस्म द-
दृशे दृष्टम् । न नु पुरुष इति भावः ॥

अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।

विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥

अवेति ॥ अथ भस्मदर्शनानन्तरं पुनरेव विह्वला विह्वला वसुधालिङ्गनधू-
सरस्तनी वसुधालिङ्गनेन क्षितिलुण्ठनेन धूसरा धूसरवर्णा स्तनी कुर्वा यस्याः
सा तथोक्ता ॥ “साङ्गाद्योपमर्जेनादमयोगोपधात्” इति ङीष् ॥ विकीर्णमूर्ध-
जा विकीर्णा विसिक्ता मूर्धजाः केशा यस्याः सा तथोक्ता सा रतिः स्थलीं वनभू-
मिम् । तत्रसान्प्रापिन इत्यर्थः ॥ “जानपदकुण्डगोणस्थल—” इत्यादिना ङीष् ॥
समदुःखां स्वतुल्यशोकां कुर्वतीव विललाप परिदेवितवती ॥ “विलापः परिदे-
वनम्” इत्यमरः ॥

उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।

तद्विदं गतमीदृशीं दृशां न विदीर्षे कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ॥

अवेति ॥ तव यत्करणं गात्रम् ॥ “करणं साधकतर्ष क्षेप्रगात्रेन्द्रियेष्वपि”
इत्यमरः ॥ कान्तिमत्तया मौन्दर्येण हेतुना विलासिनां विलसतशीलानाम् ॥
“वौ कथलम्—” इत्यादेना धिनुष्मत्यः ॥ उपमीयते येन तदुपमानमभूत् । त-
त्करणमिदमीदृशीं दृशामवस्थां गतम् । भस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि न विदीर्षे न
विदीर्षा भवामि ॥ कर्तेरि लट् ॥ तथाहि । स्त्रियः कठिनाः खलु । कठिनत्वा-

दधिर्षीर्षान्नमिलनार्थः ॥ कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः—“धीरक्षं-
रिणी दृष्टिर्मतिर्नोद्वेषमाश्रिता । स्मितपूर्वं सवाक्कापो विलास इति कीर्तितः ” ॥

क नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।

नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विव्रुतः ॥ ६ ॥

केति ॥ हे प्रिय क्षतसेतुबन्धनो भग्नसेतुबन्धो जलसंघातो जलौघो नलिनी
मिव । जलैकाग्रतजीवितामिति शेषः । त्वदधीनजीवितां त्वदापत्तमानां मां क
नु विनिकीर्य कुत्र वा निक्षिप्य क्षणभिन्नसौहृदः क्षणवक्तुमीहादः सन् । विव्रुतः
पंछायितोऽसि ॥ सेतुसौहृदयोः स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सुहृदो भावः सौहृदम् ॥
युवादित्वादप्रत्ययः । “ हृदयस्य हृद्रेत्ययदणल्लोकेषु ” इति हृदादेशः । अणि हृद्वा-
वाक् “ हृद्गमिन्बन्धन्ते पूर्वपदस्य च ” इत्युभयपदवृद्धिः । हृत्तत्त्वाण्विधाने तुभ्य-
पदवृद्धिः स्यात् । यथा सुहृदो भावः सौहृदीमिति । तदेवाह वामनः—“ सौह-
ददौहृदशब्दावर्नाणि हृद्वावात् ” इति ॥

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥

कृतेति ॥ हे प्रिय त्वं मे मम विप्रियमप्रियं कृतवान्नामि । मया च ते तव
प्रतिकूलमप्रियं न कृतम् । अकारणं निष्कारणमेव । परस्परपकाररूपकारणा-
भावेऽपीत्यर्थः ॥ क्रियाविशेषणमेतत् ॥ विलपन्त्यै । तद्दर्शनादिन्या अपीति भावः ।
रतये किं कथं दर्शनं न दीयते ॥ क्रियाग्रहणाच्चतुर्थो ॥

विप्रियमाशङ्कते—

स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥

स्मरसीति ॥ हे स्मर । गोत्रस्खलितेषु नामन्यतासेषु ॥ “ गोत्रं नामन्यचले
कुले ” इति विश्वः ॥ मेखलागुणैर्बन्धनं स्मरच्युत स्मरसि वा ॥ “ विकल्पे किं
किञ्चुत च ” इत्यमरः ॥ च्युतकेशरैर्भ्रष्टाकिञ्चुतैर्दूषिते ईक्षणेषु येषु तान्यवतंसो-
त्पलताडनानि । संपूर्णलोपताडनानीत्यर्थः । स्मरसि वा । अपकारस्मरणादिद-
मदर्शनमिति भावः ॥

हृदये वसतीति मत्प्रियं यद्वचोचस्तद्वैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥

हृदय इति ॥ हृदये वसतीति कारवाक्यानुवादः । इत्येवंकथं मस्तिर्षं यवपीच
लकषानसि ॥ ब्रूवो लुकि “ वच उम् ” इत्युमागमः ॥ तत्कैतवमवैषि विष्णोति
मन्थे । इदं वचनपुन्यपचारपदं परस्व रजनार्थं यदसत्यभाषणं स उपचारस्तस्य
पदं स्थानम् । कैतवस्थानमिति यावत् । न चेत्त्वमनङ्गोऽस्तरीरः । कथं रतिर-
क्षसाकिनहः । आश्रयनाशोऽप्याश्रयतर्माकिनहमिति विरोधादिति भावः ॥

न च मे कश्चिद्विचारः किंतु लोकः शोच्यत इत्याह—

परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एष वञ्चितस्त्वदधीनं स्वलु देहिनां सुखम् ॥ १० ॥

परलोकेति ॥ परलोकं प्रति नवप्रवासिनोऽभिरमोषितस्य । अनेनानुगमन-
कालानतिपातः सूच्यते । नव पदवीं मार्गं प्रतिपत्स्ये । तामनुगमिष्यामीत्यर्थः ।
अतो मे नास्ति विचार इति भावः । किंतु विधिना दैवेनैष जनो लोको वञ्चितः
प्रतारितः । देहिनां सुखं त्वदधीनं त्वदधीनं स्वलु ॥ अधिशब्दस्य शौण्डादिक-
त्वात् “ सप्तमी शौण्डैः ” इति मयासः । “ अद्युत्तरपदात् ” इति स्वमत्ययः ।
एवमन्यथापि ॥ सुखप्रदाभावे कृतः सुखमिति भावः ॥

तदेवाह—

रजनीतिमिरावशुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।

वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११ ॥

रजनीति ॥ हे प्रिय । रजनीतिमिरेजावशुण्ठित आहृते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवा
गर्जितभीताः प्रियाः कामिनां वसतिं प्रापयितुं त्वदृते त्वां विना ॥ “ अन्यारा-
दितरते— ” इत्यादिना पञ्चमी ॥ क ईश्वरः शक्तः । न कामदित्यर्थः । न हि
कामान्धानां भीतिरस्तीति भावः ॥

नयनान्यरुणानि घूर्णयन्वचनानि स्खलयन्पदे पदे ।

असति त्वधि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

नयनानीति ॥ अरुणानि नयनानि घूर्णयन्भ्रमयन् । तथा पदे पदे मतिष-
दम् ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ वचनानि स्खलयन्विपरीतवचनप्रदानां वारुणीमदो
मधमदोऽधुना त्वय्यसति विडम्बनानुकृतिमात्मन् । मदनाभावे मदस्य निष्कलत्वा-
दिति भावः । तथा च शिशुपालवचने—“ तां मदो दयितसंगममृषः ” (१०।१३) इति ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्कलोदयः ।

बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्षयति ॥ १३ ॥

अवगन्त्येति ॥ हे अतः अशरीर । म्रियन्त्योः म्रियतस्त्वत्त्वं वपुः शरीरं
कवीकृतमकथा कथा संपद्यमानं कृतं शब्दमाभाषिष्टमवगम्य ज्ञाता निष्कलोद-
यः । उदीप्याभावादुदीपनवैफल्यमिति भावः । निशाकरश्चन्द्रो बहुले कुण्ठपत्ते न-
तेऽपि तनुतां कार्यं दुःखं यथा तथा कुच्छान्मोक्ष्यति । इया इदिरिति दुःखा-
विष्यत इत्यर्थः ॥

हरितारुणचारुबन्धनः कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।

वद संप्रति कस्य वाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

हरितेति ॥ हरितं चारुणं च ॥ “ वर्णो वर्णेन ” इति तत्पुरुषः ॥ हरिता-
रुणं चारु बन्धनं वृन्तं पुङ्खश्च यस्य स तथोक्तः । कलेन मधुरेण पुंस्कोकिलशब्दे-
न पुरुषकोकिलतादेन सूचितोऽनुमापितश्च । चूतचर्वणकार्यत्वात्कलशब्दस्येति
भावः । नवचूतप्रसवो नवचूतकुसुमं संप्रति कस्य वाणतां सख्यं गमिष्यति वद ।
अन्यस्य पुष्पवाणस्याभावादिति भावः ॥

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।

विरुतैः करुणस्वनैरिषं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

अलीति ॥ न्वयानेकशो बहुशो धनुषः कार्यकृत्ये गुणकृत्ये मूर्खकार्ये गुण-
वत्कर्मणि च नियोजिताधिकृतेयमलिपङ्क्तिः करुणस्वनैर्दीनस्वनैर्विरुतैः कूर्जितर्यु-
शोकां दुर्भरदुःखाम् ॥ “ गुरुस्तु गीष्पतां श्रेष्ठं गुरो पितां दुर्भरे ” इति श-
ब्दार्णवः ॥ मामनुरोदितीव ॥ उपमर्गान्मकर्मकन्धम् ॥ “ रुदादिभ्यः मार्वधा-
तुके ” इतीडागमः ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गषण्डिताम् ॥ १६ ॥

प्रतिपद्येति ॥ तावद्वपुर्नरपि मनोहरं वपुः शरीरं प्रतिपद्य प्राप्योत्थितः सन ।
मधुरालापेषु म्रियोक्तुषु निसर्गषण्डितां स्वभावप्रगल्भां कोकिलां रतिदूतिपदेषु
सुरतदूतीस्त्वानेष्वादिशास्त्रापय । प्रगल्भानामेव दीप्ताधिकार इति भावः ॥ कीव-
न्तस्वापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्भूतः । “ अपि मार्धं मयं कुर्यान्छन्दोभङ्गे ल-
जेद्विरम् ” इति कोचत् । “ उणादयो बहुलम् ” इति बहुलग्रहणाद्भूत इति वल्लभः ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्पुष्पगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रघुः स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

क्षिरसेति ॥ हे स्मर । क्षिरसा प्रणिपत्य वाञ्छितानि सखेयवृत्तिं सकम्पयति ॥
 “द्वितीयाश्रयः” इत्यधुनान्वयः ॥ सात्त्विकान्तरोपलक्षणमेतत् ॥ “स्तम्भसख-
 रोन्माणाः स्नेहो वैवर्ण्यवेषधु । मधुर्वैवर्ण्यमन्यहो मात्स्विकाः परिकीर्तिताः” इ-
 ति ॥ उपगुहान्धारालङ्कारानि च । नपुंसके भावे क्तः ॥ नान्यमुद्धृतप्रकाराणि रह
 एकान्ते सुरतानि च संस्मृत्य मे शान्तिर्नास्ति ॥ अत्र समानकर्तृकत्वं दुर्घटं समा-
 नक्रियापेक्षाम्नीति केचित् ॥

रञ्जितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेवमार्तवम् ।

प्रियते कृसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

रञ्जितमिति ॥ हे रतिपण्डित रतिकुशल । न्वया मयाङ्गेष्ववयवेषु स्वयं रञ्जितम् ।
 ऋतुरस्य प्राप्त आर्तव्यं वीमन्तम् ॥ “ऋतोरण” इत्यणप्रत्ययः ॥ कृसुमप्रसाधनं पु-
 ष्याभरणमिदं प्रियतेऽर्थात्पुत्रे ॥ “धृञ् अवस्थाने” इति धातोस्तौडादिकान्क-
 र्त्तर लट् ॥ तव नन्मसाधकं चारु मुन्दरं वपुस्त्वं न दृश्यते ॥

विबुधैरसि यस्य दारुणैरसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितगगमेहि मे ॥ १९ ॥

विबुधैरिति ॥ दारुणः कर्मः । प्राणान्तिके कर्मणि नियोगादिति भावः ।
 विबुधैर्देवैः । अनभिज्ञत्वं च ध्वन्यते । यस्य प्रचरणस्य परिकर्मणि प्रसाधने ॥
 “परिकर्म प्रसाधनम्” इत्यमरः ॥ असमाप्ते मति स्मृतोऽस्मि तमिमं दक्षिणेतरं चरणं
 मे चरणं निर्मितगगं रञ्जितलाभारणं कुर्वेत्तामल ॥

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे विवि ॥ २० ॥

अहमिति ॥ अहं पतङ्गवर्त्मना शलभमार्गेण । आग्रिमवेशनेत्यर्थः ॥ “पतङ्गः
 शलभे चाग्री माजरिडके शरे खगे” इति वैजयन्ती ॥ एत्यागत्य पुनस्तेऽङ्गाश्र-
 यण्युन्मङ्गवर्तिनी भवामि संप्रत्येव भविष्यामि ॥ “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा”
 इति लट् ॥ हे प्रिय । दिवि स्वर्गे चतुरैः सुरकामिनीजनैरप्यस्यैर्बावन्न विलो-
 भ्यसे विलोभयिष्यसे ॥ “यावत्पुराणिपातयोर्लट्” इति लट् ॥

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।

वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

अक्षयेनेति ॥ हे रमण ! स्वामनुयामि यद्यप्यनुगमिष्याम्येव ॥ “वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवदा” इति लट् ॥ “यद्यपीतवधारणे” इति केशवः ॥ किंतु रति-
मदनेन विनाकुता । वियोजिता सतीत्यर्थः ॥ सुप्नुपेति समासः ॥ क्षणवार्धं जीविता
किलेष्टीदं वचनीयं निन्दा मे यव व्यवस्थितं स्थिरमभूत् ॥

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्थ ते भया ।

सममेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

क्रियतामिति ॥ परलोकेऽन्तरितस्य व्यवहितस्य । मृतस्येत्यर्थः । ते तव
मवान्त्यमण्डनं कथं केन प्रकारेण क्रियताम् ॥ क्रियतामित्यत्र कामचारे श्लो-
ढोऽप्यः ॥ द्रुतदग्धस्य ते यद्येच्छमण्डनमपि न संभवतीत्यर्थः । कुतः । अङ्गेन च
जीवितेन च समं सदैवातर्कितामविचारितां गतिं गतोऽसि । इह मृतशरीरमपि
नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः ॥

क्रज्जुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।

मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तर्विलोकितं च यत् ॥ २३ ॥

क्रज्जुतामिति ॥ शरमुज्जुतामार्धं नयत उत्सङ्गे निषण्णमङ्गगतं धनुर्वत्
तस्य ॥ “धनुषश्च” इत्यनङ्गदेशः ॥ ते तव मधुना वसन्तेन सह ॥ “मधुर्दत्ते
वसन्ते च चित्रं च” इति विश्वः ॥ सस्मितां कथामालापं तथा यश्चयनोपान्तर्वि-
लोकितमपाङ्गवीक्षणम् । त इत्यनुपङ्गः । तच्च स्मरामि ॥

क नु ते हृदयंगमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खल्वयस्या पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥ २४ ॥

केति ॥ हृदयं गच्छतीति हृदयंगमो हृद्यः ॥ स्वप्नकरणे “गमेः सुप्पुपसंख्या-
नश्च” इति स्वप्नत्ययः । “अर्हद्भिपदजन्मस्य शुभम्” इति शुभागमः ॥ ते तव
सखा कुसुमैरायोजितमार्चितं कार्मुकं येन कार्मुकान्मर्ता मधुर्वसन्तः क नु क वा ।
गत इति शेषः । अथवा सोऽप्युग्ररुषा तीव्रकोपेण पिनाकिनेश्वरेण सुहृदा
मदनेन मर्ता प्राप्तां गतिम् । भक्ष्यतामित्यर्थः । न गमितः खलु न प्रापितः किम् ॥
“भिन्नासानुनये खलु” इत्यमरः ॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ।

रतिमभ्युपपनुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ तैः परिदेविताक्षरैर्विलापवचनैर्हृदये दिग्धशरैर्विपक्षितशूलैः

परिरिवाहता तम् ॥ “विषाको दिग्बलितको” इत्यमरः ॥ वधुर्वसन्ध आसुराभा-
पक्षा रविमभ्युपपत्तुमनुग्रहीतुम् । आभासवितुमित्यर्थः ॥ “अभ्युपपत्तिरनु-
ग्रहः” इत्यमरः ॥ आत्मानं पुरोऽदर्शयत् । आबिरभूदित्यर्थः ॥

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंवाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुःस्वमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥

तमिति ॥ सा रतिस्तं मधुमवेक्ष्य दृष्ट्वा भृशं रुरोद । स्तनौ संवाध्य स्तनसं-
वाधम् ॥ “परिक्रिश्यमाने च” इति जमुन ॥ उरो जघान तादृशवती च ।
तयाहि । स्वजनस्याग्रतो दुःखं विवृतमपसारितं द्वारं कपाटं यस्य तद्विवोपजायत
आविर्भवति । उच्छृङ्खलं भवतत इत्युत्प्रेक्षाभिप्रायः ॥

इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।

तदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्कुरम् ॥ २७ ॥

इतीति ॥ दुःस्वमस्याः संजातं दुःखिता । संजातदुःखेत्यर्थः ॥ तारकादिना-
दिवच ॥ सा रतिरेनं वसन्तमित्युवाच च ॥ चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः ॥ हे वस-
न्त पश्य सुहृदस्त्वत्सखस्य किं स्थितं किमुपस्थितं तदिदं कपोतकर्कुरं पारावत-
शबलं कणशश्चूर्णीभूतम् ॥ अल्पार्थोच्छ्रयस्त्वयः ॥ भस्म पवनैर्विकीर्यते विशि-
ष्यते । पश्य भस्मीभूतस्ते सुहृदित्यर्थः ॥

अयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।

वयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृदज्जने ॥ २८ ॥

अपीति ॥ अयि स्मर । संप्रति दर्शनं देहि । एष माधवो वसन्तः पर्युत्सुकस्त-
दर्शनोत्काण्ठतः । त्वामप्यनाहतवतोऽस्य को माधव इत्याशङ्क्याह—नृणां पुरुषा-
णां वयितासु भेमानवस्थितमस्परम् । चर्लमित्यर्थः । सुहृदज्जने प्रेम तु न चलं खलु ॥
ईदृशाः सुहृदः कति न सन्तीत्याशङ्क्य न कोऽपीत्याह—

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।

विसतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेलैवपुष्पपत्रिणः ॥ २९ ॥

अमुनेति ॥ ननु मदन । पार्श्ववर्तिना सहचरेणाभुना वसन्तेन ससुरासुरं सुरा-
सुरसहितं जगद्विसतन्तुगुणस्य मृणालसूत्रमौक्तिकस्य बेलवानि कोकलानि पुष्पा-
प्येव पत्रिणो बाष्पा यस्य तस्य तव धनुष आज्ञां कारितम् । जगदाज्ञा कारिते-
त्यर्थः ॥ “इकोरम्यतरस्याम्” इति जगतः कर्बत्वम् ॥

गत एव न ते निवर्तते त सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥

गत इति ॥ म ते मखानिलाहतो वायुताडितो दीप इव गत एव न निवर्तते । अहमस्य दीपायमानस्य दशा वर्तिरिव । निष्ठासीति शेषः ॥ “ दशा वर्तविवक्षायां वखान्ते स्युर्दशा अपि ” इति विश्वः ॥ कुतः । अविषह्यव्यसनेन मोदुमक्षयदुःख-
प्रकर्षेण धूमितां संजातधूमां मां मय्य । धूमवत्त्वात्तदीपदशामास्यं धूमश्च स्थान-
नमेवेत्यर्थः ॥

विधिना कृतमर्थवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।

अनपायिनि संश्रयदुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ३१ ॥

विधिनेति ॥ ननु वमन्न कामवधे मदमवधे मां विमुञ्चता कर्जयता । अमारय-
तेत्यर्थः । विधिना दैवेन । विशर्मात दिनम्नीति विशमो घातुकः ॥ पचाद्यच् ॥ विश-
मस्य कर्म वैशम्यम् ॥ युवादिखादणप्रत्ययः ॥ अर्थवैशम्यमर्थवधः कृतम् ॥ “ अर्थो वा ए-
ष आत्मनो यन्पक्षी ” इति श्रुतेः ॥ पत्युः स्वस्य चाश्रयाश्रयभूतयोरेकपदार्थत्वा-
भिप्रायेणार्थोक्तिः । तथा चैकदेशवधे देशान्तरस्यापि वर्चानयमनान्मामपि विषय-
श्चैव हतवर्चानि तान्पर्यम् । एतदेशोपपादयति—अनपायिन्यनपायिन्वेन विश्वस्ते-
संश्रयदुम आश्रयदुमे गजभग्ने मां वल्लरी लता पतनाय । अवर्तीति शेषः । पति-
तुमेव मालामित्यर्थः । “ तुमर्थश्च भाववचनान् ” इति चतुर्थी ॥

संश्रयनन्तरकर्तव्यं प्रार्थयते—

तदिदं क्रियतामेनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मान्कारणादुक्तप्रकारेण । अन्यथापि मरणम्यावश्यमावादि-
त्यर्थः । अनन्तरं भवतदं वक्ष्यमाणं बन्धुजनप्रयोजनं बन्धुकृत्यं क्रियताम् ॥ प्र-
ार्थनायां लोट् ॥ तदेशोपादयति—ननु वमन्त । विधुरां विवशां मां ज्वलनातिस-
र्जनादभिदानात्पत्युरन्तिकं प्रापय । अग्निप्रवेशनं कारयेत्यर्थः ॥

कर्तव्यभावमर्थः स्त्रीणामित्याह—

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तदित्प्रेलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मना इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

शशिनेति ॥ कौमुदी चान्द्रिका शशिना सह याति । शशिम्यस्तमिते स्वर्ग

नश्यतीत्यर्थः ॥ तद्विस्तृतामिनी मेघेन सह मलीयते मण्डयति ॥ कर्वदि कट ॥
ममदपः स्त्रियः पतिवर्त्म गच्छन्तीति पतिवर्त्मगाः पतिमार्गान्नुमामिन्य इत्येतद्वि-
वर्तनैरल्पचेतनैः । अविवेकिभिरपीत्यर्थः ॥ नायस्तु “पृथग्जनैः” इति वपाठः ॥ पति-
पक्षं ज्ञाविचेतम ॥ “अकवणा यवागुः” “अनुदरा कन्या” इतिवदल्पत्वाभि-
प्रायेण तन्नरपीति निर्देशः ॥ पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः—“आर्ताते हृदि ते हृष्टा
वीषिते मलिना कुशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता” इति ॥

अमुनैव कपायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।

नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

अमुनेति ॥ अमुना पुरोवर्तिना सुभगेन शोभगेन प्रियगात्रभस्मनैव । एव-
कारो मण्डनान्तरनिवृत्त्यर्थः । कपायितस्तनी रञ्जितस्तनी ॥ “रामे काये कपा-
योऽस्त्री निर्वर्धमे सारभे रमे” इति व्रजयन्ती ॥ नवपल्लवसंस्तरे यथा नवपल्लव-
त्प इव विभावसां वद्मी तनुं शरीरं रचयिष्यामि । निषास्यामीत्यर्थः ॥

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।

कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियाचितञ्चिताम् ॥ ३५ ॥

कुसुमेति ॥ हे सौम्य मायां त्वमावयो रातपञ्चबाणयोर्वदृशां बहुवारं कुसुमा-
स्तरणे पुष्पशयने सहायतां गतः । संप्रति प्रणिपाताञ्जलना याचितः । अञ्जलि-
पूर्वकं प्राधितः ताभिन्यर्थः । आशु मे चितां काष्ठचयं कुरु कुरुष्व । यथेह तथा-
दुत्तोपकर्तव्यं मित्रेणेत्यर्थः ॥

तदनु ज्वलनं मदपिपित त्वरयेदक्षिणचातवीजनैः ।

विवितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥

तदन्विति ॥ तद्विदाकरणमन्वनन्तरं मय्यपिपितं मदपिपितं ज्वलनमग्निं दक्षिण-
चातवीजनैर्भलयमारुतसंचारणैस्त्वरयेः । त्वरितं ज्वलयेत्यर्थः ॥ त्वराहेतुमाह—ते
तव विदितं खलु ॥ “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमाने क्तः । तद्योगात्कर्तरि
बहु ॥ यथा येन प्रकारेण स्मरो मां विना क्षणमपि नोत्सहते न हृष्यति । तथा
त्वया ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥

इति चापि विधाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।

अविभज्य परस्त्र तं मया सहितः पास्यति ते ॥ बान्धवः ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ अपि चेत्तेवं विधाय कृत्वा नावावाभ्यामेक एव सलिलस्याञ्ज-
लिदीयताम् । तमञ्जलिं स ते बान्धवः सखा स्मरः परस्त्र परलोके मया सहितो-

उविबन्ध वास्वति ॥

परलोकविधौ च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।

निवपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

परलोकेति ॥ किञ्च । हे माधव वमन्न । परलोकविधौ पिण्डोदकादिकर्मणि स्मरमुद्दिश्य विलोलाः पल्लवा यामु ताः सहकारमञ्जरीश्वतवल्लीनिवपेर्देहि । हि यस्यात्कारणात् सखा स्मरः प्रियाश्वतप्रसवा यस्य न तथोक्तः ॥

इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

शफरीं ह्रदशोषविकृवां प्रथमा वृष्टिर्विवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥

इतीति ॥ इति देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विमर्गाय स्थिताम् । कृतनिश्चयामिति यावत् । रतिमाकाशभवा सरस्वत्यशरीरा वाग्प्रदशोषविकृवां ह्रदस्य जलाधारस्य शोषेण विकृवां शफरीं प्रौष्टीम् ॥ “ प्रौष्टी तु शफरी द्वयोः ” इत्यमरः ॥ प्रथमा वृष्टिर्विविवान्वकम्पयदनुकम्पितवती । मदयमुवाचेत्यर्थः ॥ “ कृपा दवा-नुकम्पा स्यात् ” इत्यमरः ॥

कुसुमायुधपद्मि दुर्लभस्तव भर्ता न विराजविष्यति ।

शृणु येन स कर्मणा गतः शलभत्वं हरलोचनाचिषि ॥ ४० ॥

कुसुमेति ॥ हे कुसुमायुधपद्मि स्ने । तव भर्ता विराजिष्यं दुर्लभो न भविष्यति । कित्त्वचिरमेव मुलभां भाविष्यतीत्यर्थः । किञ्च शृणु । तत्कर्मणि शेषः । येन कर्मणा स ते भर्ता हरलोचनम्याचिष्यति ॥ “ ज्वाला भामो न पुंस्याधिः ” इत्यमरः ॥ तस्मिञ्शलभत्वं पतङ्गत्वं गतः ॥ “ मर्मो पतङ्गशर्मा ” इत्यमरः ॥

तदेव कर्मोपावष्टे—

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वमुतायामकरोत्प्रजापतिः ।

अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिषमः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

अभिलाषेति ॥ उदीरितेन्द्रियः प्रेरितेन्द्रियः । स्मरेत्तेति शेषः । प्रजापतिर्माया स्वमुतायां सरस्वत्याभिलापमनुरागमकरोत् । अथ तेन प्रजापतिना विक्रियामिन्द्रियविकारं निगृह्य निरुध्याभिषमः सन् । एतत्फले दाहान्मकं सकर्मफलमन्वभूत् ॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इसाह श्लोकद्वयेन—

परिणेष्यति पार्वती यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं वपुषा स्वेन निर्धोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

१ विद्वत्पुं. २ अन्वकम्पय. ३ हरलोचनाचिषाम्. ४ व योवयिष्यति.

इति चाह ॥ धर्मयाचितः स्मरशापावधिदा सरस्वतीम् ।

अज्ञानेरमृतस्य योमयोर्वशिनश्चास्मधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥

परिणोष्यतीति । इतीति च ॥ धर्मेण धर्मालम्ब्यजपतिना याचितः प्रार्थितः स भगवान्प्रभा । तपसा कारणेन तस्यां पार्वत्यां प्रवणीकृतोऽभिमुखीकृतो हरः शिवो यदा पार्वतीं पार्ष्णिप्यत्युद्गच्छति तदापत्यन्धमुखः प्राप्तानन्दः सन् । स्मरं कामं स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति संगमयिष्यति । इत्येवं स्मरशापस्त्रावधिदामवसानदायिनीं सरस्वतीं वाचं चाह । एवं शापावधिप्रप्युक्तवार्तित्यर्थः । ननु तथा कुक्षस्य कथमीदृशी शान्तिरन आह—वशिषो जितेन्द्रियाश्चास्मधराश्चाज्ञानेरमृतस्य चेत्युभयोर्योनयः प्रभवाः । वशिषसंऽज्ञान्यमृतशब्दो कोपप्रसादपरा । अन्यत्र वै-
गुताभ्युदकपरी ॥ युगमकम् ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।

रविपीतजला तपात्पथे पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥

नदिति ॥ हे शोभने तत्तस्मान्कारणाद्भावितव्यो भविष्यन्प्रियसंगमो यस्य तत्तथोक्तमिदं वपुः परिरक्ष । तथाहि । रविपीतजला नदी तपात्पथे प्रावृषि ॥ “प्रावृष्ट तपात्पथे” इति हलायुधः ॥ पुनरोधेन प्रवाहेण युज्यते संगच्छते हि ॥

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं

मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।

तत्प्रत्ययाश्च कुसुमायुधवन्धुरेना-

माश्वासयत्सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥

इत्थमिति ॥ इन्धमनेन प्रकारेणादृश्यरूपं किमपि भूतं कश्चित्प्राणी ॥ “यु-
क्तो ह्यादावृते भूतं प्राण्यतीति समे त्रिषु” इत्यमरः ॥ रतेर्मदनदाराणां मरणव्य-
वसायबुद्धिं मरणयोगबुद्धिं मन्दीचकार । निवारयामासेत्यर्थः ॥ “भृङ्गाल्पापदु-
निर्भास्या मन्दाः” इत्यमरः ॥ अथ कुसुमायुधवन्धुर्वमन्तश्च तत्प्रत्ययास्तस्मिन्भूते
विधासात् ॥ “मलयोऽधीनशपथज्ञानविश्रामहेतुषु” इत्यमरः ॥ एनां रतिं सु-
हृ चरितार्थानि पदानि येषां तैर्वचोभिर्वचैराश्वासयत् । सर्वथा ते देवतामसा-
दात्मियसंगमो भविष्यतीत्यादिवचनैरस्या दुःखमपाचकारेत्यर्थः ॥

अथ मदनवधूरुपप्लवान्तं व्यसनकृशा परिपालयामासूव ।

शशिन इव दिवातनस्य लेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स्वसनेन दुःखेन कृष्ण मदनवधू रविरुपयुक्तान्त्रं विप-
दवर्धि किरणपरिसर्येण घूसरा मलिना दिवातनस्य दिनभवस्य ॥ “सायंकिरन्—”
इत्यादिना ट्युपसयः ॥ शशिनश्चन्द्रस्य लेखा मदीयं रात्रिष्विव परिपालयाम्यधुव
मतीर्त्ताचके ॥ शुष्पिताग्रावृक्षम्—“अयुमि नयुगरेफतो मकारो युमि च नजौ
जरगाश्च शुष्पिताग्रा ” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेनः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

महाकाव्ये रत्नविन्यासो नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भयमनोरथा सती ।

निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥

तथेति ॥ पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती तथा तेन प्रकारेणाक्ष्णोः सतीति सवर्णं
पुरतः ॥ “अन्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि—” इत्यादिनाध्यर्थाभावः ॥ मनोभवं मन्मथं
दहता भस्मीकुर्वता पिनाकिनेश्वरेण भयः स्फण्डनो मनोरथोऽभिजातो यस्याः सा
तथोक्ता सती हृदयेन मनसा रूपं सौन्दर्यं निनिन्द । भिक्षो रूपं पञ्चरमनोहरणाच्च
नालमिति गहितवतीत्यर्थः ॥ युक्तं चेतिदिश्याह—तथाहि । चारुता सौन्दर्यं प्रियेषु
पतिषु विषये सौभाग्यं प्रियवाङ्मयं फलं यस्याः सा तथोक्ता । सौन्दर्यस्य तदेव
फलं यद्भवेत्सौभाग्यं लभ्यते । नो चेद्विफलं तदिति भावः ॥ अस्मिन्सर्गे वंशस्वं
वृक्षम्—“जतो ह वंशस्यमुदीरितं जरी ” इति लक्षणात् ॥

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्याय तपोभिरात्मनः ।

अवाप्यते वा कथमन्यथा हयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥२॥

इयेवेति ॥ सा पार्वती समाधिमेकाग्रतायास्वापावलम्ब्य तपोभिर्वैश्वान-
रमित्रैः करणभूतैरात्मनः स्वस्वावन्ध्यरूपतां सकलसौन्दर्यं कर्तुमिच्छेच्छति स्म ।
तपसा शिवं वशीकर्तुमुत्सुकेत्यर्थः । अन्यथा ततोऽन्यप्रकारेण कथं वा तद्व्यवसा-

यस्य । किं तद्वयम् । तथाभूता विषा प्रकारो यस्त तपसाविर्धं देव खेदः । केना-
र्वाङ्महारा हरस्य भवेदिति भावः । तादृशः पतिश्च । यो ब्रह्मं यव इति भावः ।
इत्येव सल्लु स्त्रीणामपेक्षितं यद्गर्हबाह्यं जीवद्गर्हकत्वं चेति । तच्च तपस्यैक-
साध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अत्र मनुः—“यदुष्करं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुस्त-
रम् । तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमम्” इति ॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।

उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ता महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥

निशम्येति ॥ मेना मेनका च गिरीशप्रतिसक्तमानसां हरामकचिन्तां तपसे
तपश्चरणाय कृतोद्यमां कृतोद्योगां सुतां निशम्य अर्त्वेनां पार्वती वक्षसा परिरभ्या-
ल्लिङ्ग्य महतो मुनिव्रतात्तपसो निवारयन्त्युवाच ॥ मुनिव्रतादिसत्र यद्यपि मुनिव्र-
तस्य मेनकाया भनीप्सितत्वात् “वारणार्थानामीप्सितः” इति नापादानत्वं तथापि
कृतोद्यमाविति मानसप्रवेशोक्तत्वात् “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादानत्वमेव
स्यात् । यथाह भाष्यकारः—“यच्च मिथ्या संप्राप्य निवर्तते तच्च “ध्रुवमपाये-
ऽपादानम्” इति मसिद्धम्” ॥

सामान्यनिषेधमुक्ता विशेषनिषेधमाह—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क वत्से क च तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलखं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥

मनीषिता इति ॥ हे वत्से । मनस ईषिता इष्टा मनीषिताः ॥ अकन्ध्यादि-
त्वात्साधुः ॥ देवताः शास्त्रादयो गृहेषु सन्ति । स्वं ता आराधयेति शेषः । तपः
क । तवेदं तावकम् ॥ “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्” इत्यणप्रत्ययः । “तवक-
ममकावेकवचने” इति तवकादेशः ॥ वपुश्च क । तथाहि । पेलखं सुदुर्लभं शिरी-
षपुष्पं भ्रमरस्य भृङ्गस्य पदं पदस्थितिं सहेत । पतत्रिणः पुनः पतत्रिणस्तु पदं न
सहेत । अतिसौकुमार्यादिव्योपभोगयोग्यं ते वपुर्न दारुणतपःक्षममित्यर्थः ॥ अत्र
दृष्टान्तालंकारः ॥

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पथश्च निष्ठाभिसुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

इतीति ॥ इत्येवमनुशासत्युपदिशन्ती मेना ध्रुवेच्छां स्थिरव्यवसायां सुतां
पार्वतीमुद्यमादुद्योगात्तपोकृत्तणाभियन्तुं निवारयितुं न शशाक समर्था नास्ति ।

तस्याहि । ईप्सितार्थ इष्टार्थे स्थिरनिश्चयं यतो निष्ठाभिमुखं पश्य कः प्रतीयेत्य-
तिह्रस्वयेत् । अतिनिवर्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवर्णं पथ इवेष्टार्थाभिनिविष्टं यतो दुर्ग-
रमिति भावः ॥ अत्र दीपकानुवाणिनोऽर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।

अथाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

कदाचिदिति ॥ अथ कदाचिन्मनस्विनी स्थिरचित्ता सा पार्वती मनोरथ-
ज्ञमभिलाषाभिज्ञं पितरं हिमवन्तमासन्नमख्यामसखीं सैव मुखमुपायः ॥ “मुखं
निसरणे बन्धे प्राग्भ्योपाययोरेपि” इति विश्वः ॥ तेन । फलोदयः फलोत्पत्ति-
रन्तोऽवधिर्वस्य तस्मै तपःसमाधये तपोनियमार्थमात्मनः स्वस्मारण्यनिवासं वन-
वासमवाचत ॥ “दृष्ट्वाच—” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोपिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।

प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डमतु ७

अथेति ॥ अथ गौर्यनुरूपेण योग्येनाभिनिवेशेनाग्रहेण तुभ्यनीतिं तथोक्तेन
गरीयसा पूज्यतमेन गुरुणा पित्रा कृताभ्यनुज्ञा तपः कुर्याति कृतानुमतिः सती
पश्चात्तपःसिद्धयुत्तरकालं प्रजासु जनैषु तदाख्यया तस्या गौरीः संज्ञया प्रथितम् ।
गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमन्यर्थः । शिखण्डमतु । न तु हिंस्रप्राणिमत्तुरभिति
भावः । शिखरं शृङ्गं जगाम यया ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।

वदन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

विमुच्येति ॥ अहार्यनिश्चयानिवार्यनिश्चया सा गौरी विलोलाभिश्चलाभिर्य-
ष्टिभिः प्रतिमरैः प्रविलुप्तं प्रमृष्टं चन्दनं स्नानान्तरगतं येन तं तथोक्तं हारं मुक्ताव-
लीं विमुच्य विहाय बालारुणबभ्रु बालार्कपङ्कलं पयोधरयोः स्ननयोक्तसेधो-
च्छ्रायेण विशीर्णा विघाटिता संहतिरवयवसंश्लेषो यस्य तत्तथोक्तं वल्कलं कण्ठल-
म्बि स्तनोचरीयभूतं वदन्ध । धारयामासेत्यर्थः ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं दिशोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूतदाननम् ।

न बहुदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैबलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

अथेति ॥ तस्या देव्या आननं तदाननं प्रसिद्धैर्भूषितैः ॥ “प्रसिद्धौ क्वाचभू-
षितौ” इत्यमरः ॥ रोहन्तीति रुहाः ॥ “इदुपबन्नामीकरः कः” इति कवय-

यः ॥ शिरसि स्यात्सैः शिरोरौर्ध्वैर्धौर्धवा मधुरं मिवमसूत ॥ “स्वाधुनि-
यो तु मधुरौ ” इत्यमरः ॥ जटाभिरप्येवं मधुरमसूत । तथाहि । पद्मं पद्मं प-
द्मभेजिभिर्भयपद्भिरेव न किंतु सह शैबलामङ्गेन मशैबलामङ्गपि ॥ “ते-
न सहेति तुल्ययोगे ” इति बहुव्रीहिः ॥ प्रकाशने । शैबलेनापि शोभत एवेत्यर्थः ॥

प्रतिक्षणं सा कृत्तरोमविक्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिवद्धया तथा सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

प्रतीति ॥ सा देवी प्रातःक्षणं क्षणे क्षणं कृत्तरोमविक्रियां पारुष्यात्कृत्तरोमाब्दां
त्रिगुणां त्रिरादृक्षा यां मौञ्जीं मुञ्जमयीं मेम्बलां व्रताय तपसे बभार । तदेव पूर्वं
व्रतयं यस्य तत्पूर्वं यथा तथा निवद्धया तथा मौञ्ज्यास्या दृष्ट्या रसनागुणस्यास्पदं
स्थानं व्रतनम् । महं रागेण मग्नं मलोद्दिमकारि कृतम् । मौकुमार्यातिश-
यादिति भावः ॥

विस्मृष्टरागादधरास्त्रिवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताश्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ ११ ॥

विस्मृष्टेति ॥ तथा देव्या विस्मृष्टरागात्तत्कलाधारमरजनादधरादधरोष्ठास्त्रि-
वर्तितः । “विस्मृष्टरागात्” इति पाठे निनरां तत्कलाधाररागात् ॥ रागत्यागेन निष्प्र-
योजनतादिति भावः । तथा स्तनाङ्गरागेणार्कणनादरुणीकृतान । पतनममये तस्य
स्तनयोरुपरोधादिति भावः । कन्दुकाश्च निवर्तितः । कुशाङ्कुराणामादानेन लब्धे-
न परिक्षता द्राणिता अङ्गुलयो यस्य स तथाक्तः करः पाणिरक्षमूत्रप्रणय्यभमाला
सहचरः कृतः ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनरूपुतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।

अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

महार्हेति ॥ महानहो मूल्यं यस्याः सा महार्हं श्रेष्ठं या शय्या तस्यां परि-
वर्तनेन लुण्ठनेन रूपुतैर्भ्रष्टैः स्वकेशपुष्पैरपि या देवी दूयते स्म क्रियति स्म । पु-
ष्पाधिकर्साकुमार्यादिति भावः । सा देवी बाहुलतामुपधन उपधानीकरोतीति
बाहुलतोपधायिनी सती केवले मन्मथरहिते स्थण्डिले भूमावेवाशेत शयितवती ।
यथा निषेदुष्यति च ॥ “कसुम” इति कसुः । “उमितम्” इति जीवः ॥
भूमावेव शयनादिष्यदहारो न जातूपरीत्यर्थः ॥

पुनर्ग्रीहीतुं नियमस्थया तथा द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं हयम् ।

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३॥

पुनरिति ॥ नियमस्थया व्रतस्थया तथा देव्या द्वयेऽपि द्वयं पुनर्ग्रीहीतुं पुन-
रानेतुं निक्षेपोऽर्पितमिव निक्षेपत्वेनार्पितं किमु ॥ कचित् “द्वयीषु” इति प्राया-
दिकः पाठः ॥ कुत्र द्वये किं द्वयमर्पितमित्याह—तन्वीषु लतासु विलास एव चेष्टितं
विलासचेष्टितं हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं चञ्चलादलोकितं च । व्रतस्थया तस्यां
तयोरदर्शनालुतादिषु दर्शनाच्चापितमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽर्पणमस्तीति भावः ॥
अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।

शुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४॥

अतन्द्रितेति ॥ सा देवी स्वयमेवातन्द्रितासंजाततन्द्रा सती ॥ तारकादि-
त्वादितच्छ्रमयः ॥ वृक्षकान्स्वल्पवृक्षान् ॥ “अल्पे” इत्यल्यार्थे कप्रत्ययः ॥
घटादेव सनौ तयोः प्रस्रवणः प्रसृतपयोभिर्व्यवर्धयत् । गृहः कुमारोऽपि प्रथमा-
प्तजन्मनां प्रथमलब्धजन्मनाम् । अग्रजातानामित्यर्थः । येषां वृक्षकाणां संबन्धि
पुत्रवात्सल्यं मृतमेव नापाकरिष्यति । उत्तरत्र कुमारोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं
निर्वाह्यत इत्यर्थः ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशाश्वसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५॥

अरण्येति ॥ अरण्यबीजानां नीवारादीनामञ्जलयस्तेषां दानेन लालिता हरि-
णाश्च तस्यां देव्यां तथा विशाश्वसुर्विसम्भं जग्मुः ॥ “समौ विसम्भविश्वासौ” इत्य-
मरः ॥ यथा कुतूहलादात्सुक्यात्तदीयैर्हरिणसंबन्धिभिर्नयनैर्नयनैः ॥ करणैः ॥ सखीये
लोचने सखीनां पुरः पुरतः । अनेन तेषां संबन्धमवत्वमुक्तम् । अमिमीत । अस्ति-
परिमाणतारतम्यज्ञानाय मानं चकारेत्यर्थः । केचित्तु सा पार्वती तदीयैर्नयनैः कुतू-
हलात्पुरोऽग्रे वर्तमानानां सखीनां लोचने अमिमीत व्रतस्थत्वाच्चात्मन इत्याहुः ॥
“मास्माने” इत्यस्माद्धातोर्लृक् ॥ इयमेव सन्तु विश्वासस्य परा काष्ठा यदस्ति-
पीडनेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भावः ॥

तपःप्रभावमाह—

कृताभिषेकां कृतजातवेदसं त्वगुचरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

विद्वत्तवस्तामृचबोऽभ्युपागमज्ञ धर्मवृद्धेषु ययः समीक्यते ॥ १६॥

१ द्वयीषु. २ निक्षेपम्. ३ दृष्टम्.

कृतेति ॥ कृताभिषेकां कृतवार्तां कृतजातवेदसं कृतश्रिकाम् । कृतशोभाभि-
त्यर्थः । त्वया बलकलेनोत्तरासङ्गवतीमुत्तरीयवतीं त्वगुत्तरासङ्गवतीम् । जघीत-
मस्या अस्तीत्यधीतिर्नीं स्तुतिपाठादि कुर्वतीम् ॥ “इष्टादिभ्यश्च ” इतीनिप्रत्ययः ॥
ग्री देवीं दिदृशवो द्रष्टुमिच्छन्वर्षयो युनयोऽभ्युपागमन्सङ्गपागताः ॥ न चात्र कनि-
ष्ठत्वादोष इत्याह—धर्मदृष्टं वयो न समीक्ष्यते न प्रमाणीक्रियते । सति धर्मज्यै-
ष्ठ्ये वयोज्यैष्ठ्यं न प्रयोजकमित्यर्थः । तथा च मनुः—“न तेन हृदो भवति
येनास्य परित्तं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ” इति ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं दुर्मैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।

नवोदजाभ्यन्तरसंभृतानलं तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

विरोधीति ॥ विरोधाभिः सत्त्वैर्गोव्याघ्रादिभिरुज्झितपूर्वमत्सरं त्यक्तपूर्ववै-
रम् । हिसारहितमित्यर्थः । दुर्मैरभीष्टप्रसवेनेष्टफलेनार्चिताः पूजिता अतिधयो
परिमित्तचयोक्तम् । नवानामुदजानां पर्णशालानामभ्यन्तरेषु संभृताः संविता. अ-
नला अग्नयो परिमित्तचयोक्तं तच्च तपोवनम् । पावयतीति पावनं बभूव । अहि-
स्यतिथिसत्काराग्निर्परिचर्याभिर्जगत्पावनं बभूवेत्यर्थः ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

यदेति ॥ सा देवी यदा यास्मिन्काले तावता तावत्प्रमाणेन पूर्वतपःसमाधिना
पूर्वेणानुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनिर्णयेन काङ्क्षितं फलं लभ्यं लब्धुं शक्यं नामंस्त ।
अशक्यममंस्त्यर्थः । तदा तत्काले । अलम्बनेत्यर्थः । स्वशरीरस्य मार्दवं बहुत्वं
सौकुमार्यमनपेक्षाविगण्य महदभ्रं तपश्चरितुं साधयितुं प्रचक्रमे उपचक्रमे ॥

कृमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तथा मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं भृदु प्रकृत्या च सत्सारमेव च ॥ १९ ॥

कृममिति ॥ या देवी कन्दुकलीलया कन्दुकलीलयापि कृमं ययौ ग्लानिं
याप तथा देव्या मुनीनां चरितं तीव्रं तपो व्यगाह्यत प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रेक्षते—ध्रुव-
मस्या वपुः काञ्चनपद्मेन सुवर्णकमलेन निर्मितं घटितम् । अतएव प्रकृत्या पद्मस्व-
भावेन च सुकुमारमपि काञ्चनस्वभावेन सत्सारं च कटिनमेव । तथा च चहु-
पादावकृतादेव्या वपुः सुकुमारस्यापि तीव्रतपःपद्मत्वमित्युत्प्रेक्षार्थः ॥

शुभो घटुर्णी ज्वलता हविर्मुखा शुचिस्मिता मन्थनता सुमन्थना ।
विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

शुचाविति ॥ शुचौ ग्रीष्मे शुचिस्मिता विशदमन्दहासा सुमन्थना पार्वती
ज्वलता दीप्तिमतां घटुर्णी हविर्मुखामग्रीनां मन्थनता सती । नेत्रे प्रतिहन्तीति तां
नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभां सावित्रं तेजो विजित्य । न विद्यतेऽन्यत्र दृष्टिर्यस्याः सान-
नन्यदृष्टिः सती सवितारं सूर्यमैक्षत ददर्श । “ ग्रीष्मे पश्चात्प्रमथस्थो वर्षासु स-
ण्डिलेशयः ” इति स्मरणात् ॥ पश्चात्प्रमध्ये तपश्चचारेत्यर्थः । तत्र सवितैव पश्चो-
ऽङ्किः—“ जग्मः सविता सवितैवाग्निः ” इति औत्तलिङ्गात् ॥

तथातितप्तं सवितुर्गर्भस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैःशनैः श्यामिकया कृतं पदम् २१

तवेति ॥ सवितुः सूर्यस्य गर्भास्तभिः किरणैस्तथा पूर्वोक्तमकारेणातितप्तं त-
प्तं तस्या इदं तदीयं मुखं कमलाश्रयं कमलस्य शोभां दधौ प्राप । यथा रविता-
पात्कमलं न म्लायति प्रप्लुत विकसति तथा तदीयं मुखमासीदिति भावः । किं-
त्वस्य मुखस्य दीर्घयोरपाङ्गयोः केवलं नेत्रान्तयोगेन शनैःशनैर्मन्दमन्दं श्यामिकया
कालिम्ना पदं स्थानं कृतम् । तयोः सौकुमार्यादिन्यर्थः ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योदुपतेश्च रश्मयः ।

बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

अयाचितेति ॥ अयाचितोपस्थितमप्राधिनापननं केवलमम्बुदकं रसान्मक-
स्यामृतमयस्योद्भूतां नक्षत्राणां पतिश्चन्द्रस्तस्य रश्मयश्च तस्याः पार्वत्याः पारणा-
विधिरभ्यवहारकर्म बभूव । तावन्मात्रसाधनकोऽभूदित्यर्थः ॥ साध्यसाधनयोर-
भेदेन व्यपदेशः साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ किलेति प्रसिद्धौ । वृक्षाणां या वृ-
क्षजीवनोपायस्तद्व्यातिरिक्तं साधनमुपायो यस्य ॥ तथोक्तः पारणाविधिर्न ब-
भूव । वृक्षोऽप्ययाचितोपस्थितेन भेदोदकेनेन्द्राकारणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् ।
अम्बिकापि तावन्मात्रमवालम्बनेत्यर्थः ॥

निकामतप्ता विविधेन वह्निना नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन सा ।

तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥

निकामेति ॥ विविधेन । पञ्चविधेनेत्यर्थः । नभश्चरेण खेचरेण । आदित्यक-
वेनेत्यर्थः । इत्यतस्तद्वेने काष्ठसन्निधेन वह्निना निकामतत्पन्नं तप्ता सात्त्विका-
त्

साक्येऽप्रीयमाने । ग्राहणीरुच्यः । मध्वैरिभिर्बभूवुः सित्वा सती हृषा यत्कथि-
तं सतीर्धनमूर्ध्वमृतहृष्यान् नाप्यमहृषत् ॥ “ ग्रीधोऽप्यवाप्यहृष्यावत् ” इति
वाचनः ॥

स्थिताः क्षणं पद्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

बलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः २४

स्थिता इति ॥ उदकस्य बिन्दव उदबिन्दवः ॥ “ मन्दोदन- ” इत्यादिनो-
दकशब्दस्योदादेशः ॥ प्रथम उदबिन्दवः ॥ प्रथमविशेषणार्थाद्बिन्दूनां विरलत्वं व-
हृषचनाच्चातिविरलत्वं च गम्यते । तथा च चिरत्वंनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः ॥
तस्याः पार्श्व्याः पद्मसु नेत्रलोमसु क्षणं स्थिताः स्थितिं गताः । स्थिता इत्यनेन
पद्मणां मान्द्रत्वं क्षणमिति लक्ष्यं च गम्यते । अनन्तरं ताडितो ध्वायितोऽधर-
ओष्ठो वैस्ने तथोक्ताः । एतेनाधरस्य मार्दनं गम्यते । ततः पयोधरयोः स्तनयो-
स्तेष्व उपरिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिता जर्जरिताः । कुचकाठिन्यादिति भावः ।
तदनु बलीषुदररेखासु स्खलिताः । निज्ज्वलन्त्वादिति भावः ॥ इत्थं चिरेण न
तु क्षीयम् । प्रतिबन्धबाहुल्यादिति भावः । नाभिं प्रपेदिरे प्रविष्टा न तु निर्जगद्गुः ।
एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते ॥ अत्र प्रतिपदमर्थवत्त्वान्परिकरालंकारः ॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।

बालोकपद्ममुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः २५

शिलाशयामिति ॥ निरन्तरासु नीरन्ध्रास्वन्तरे मध्ये वातो यामां ताड-
यो या वृष्टयस्मास्वन्तरवातवृष्टिषु । न निकेते गृहे वसतीत्यनिकेतवासिनीषु ।
अनादृतदेशवासिनीमित्यर्थः । शिलायां शेन इति शिलाशयां शिलानलशापिनी-
षु ॥ “ अधिकरणे शेनः ” इत्यन्वयः ॥ तां पार्वतीं मातादृष्टा माप्ती ॥ “ सा-
तादृष्टि संज्ञायाम् ” इतीतिप्रत्ययः ॥ तस्य कर्म साक्ष्यं महातपसः साक्ष्ये
स्थिताः क्षपास्तडिन्मयैर्विबुधैर्पुन्यैर्गर्वलोकैर्नैर्व्यलोकैर्यस्य । इवेति बहुधा
विलोकनमेवोत्प्रेक्ष्यते । साक्ष्यं तु “ आदिन्यवन्द्रावनिलोऽनलश्च धीर्भूमिरापो
हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च मध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य हृत्तम् ” इति
प्रमाणमिदं त्वाञ्जोत्प्रेक्ष्यमित्यनुमंभेयम् ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा संवति हेमन्ते तपश्चरणप्रकारमाह—

निजाय सांत्वनन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवास्ततस्वसः ।

परस्परान्निदिनि चक्रवाकयोः पुरो विबुधे मिथुने कृषावती ॥ २६ ॥

निष्कामेति ॥ सा पार्वती । उत्तिकरन्ति निष्कामस्तुतिकराः ॥ “इष्टपञ्चक-”
इष्टादिना कः ॥ अत्यन्तं हिमानास्तुतिकरा अनिता पाशु ताः सप्तसराणीः सौ-
राणीः ॥ “सौने तैपसहस्रौ द्वौ” इत्यपरः ॥ उदके वास उदवातः ॥ “वेपथु-
तथाहनधिषु च” इत्युदादेशः ॥ उदवाते तत्परा आसका तथा परस्परवा-
कन्दिन्यन्थोन्यमाक्रोशनि पुरोद्रे विद्युक्ते विरहिणि । विद्योर्गं मात इति यावत् ।
चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तयोश्चक्रवाकयोर्मधुने इन्द्रे कृपावती सती
निनाय । इक्षुः क्षिपु कृपालुत्वं महता स्वभाव इति चक्रवाकमिधुने कृपा न तु का-
मितयेति चाप्पानवकाशः ॥ “अप्सु वासस्तु हेमन्ते कमशो वर्षयेत्तपः” इति मनुः ॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपद्मशोभिना ।

तुषारवृष्टिस्तपस्यसंपदां सरोजसंधानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

मुखेनेति ॥ सा पार्वती निशि रात्रौ पद्मवत्सुगन्धिना धुरमिना ॥ “गन्ध-
सेत्” इत्यादिनेकारः । प्रवेपमानः कम्पमानोऽधर ओष्ठ एव पद्मं दत्तं ॥ शो-
भत इति तथोक्तेन मुखेन तुषारवृष्ट्या तुहिनवर्षेण सता नाशिताः पद्मसंपदो वा-
सां तासां सरोजसंधानं पद्मसंघटनमकरोदिव । इत्युत्प्रेक्षासंकारः । पद्मान्वरं तु-
हिनेनोपहस्यते तन्मुखपद्मं तु न तयोति व्यतिरेकासंकारो व्यञ्ज्य इत्युभयोः संकरः ॥
स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृक्षिता परा हि काष्ठा तपस्तस्तथा पुनः ।

तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्त्येपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

स्वयमिति ॥ स्वयं विशीर्णानि स्वतःपुतानि द्रुमपर्णान्येव वृक्षिर्जीवनं वस्य
तस्य वावस्वत्ता तपसः परा काष्ठा परमुत्कर्षो हि ॥ “काष्ठोत्कर्षे स्थितौ विक्षि”
इत्यपरः ॥ तथा देव्या पुनः तत्पर्णवर्तनमप्यपाकीर्णमपाकृतम् । अतः पर्णापाक-
रणाद्धेतोः । मियं वदतीति मियंवदा ॥ “मियवशे वदः सञ्च” इति सप्तम्यत्ययः ॥
“अरुक्षिषदजन्तस्य मुम्” इति मृमागमः ॥ तां पार्वतीं पुराविदः पुराजज्ञास्व-
पः करजस्रवेऽविद्यमानं पर्णवसणं यस्याः सापर्णेति वदन्ति ॥ नामान्तरतद्वच-
नार्थकारः ॥ अत्र “अपर्णाम्” इत्यपपाठ इति शब्दाभिहिते द्वितीयाद्भुवपचोः ।
वधाइ वामवः—“निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य भावि-
कत्वात्” इति ॥ स्वयं मियंवदाः परेषामपि मियवादभाजनामि भवन्तीति भावः ॥
सृणालिकापेलेवमेवमादिभिर्व्रतैः स्वैर्मर्गं ग्लेपयन्त्यहर्निशम् ।

तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

सृणालिकेति ॥ सृणालिकापेलेवं पवित्रीकन्दकोनकं एवं स्वकीयमहं कवी-

रुपेण कथं कारतो वाधिमप्यसामान्यमादिवेषां वैमर्शैरद्वय निष्ठा पार्ष्णिनाम् ॥ तत्रा
हारे इन्द्रैकवद्भावः । अत्यन्तसंवीने द्वितीया ॥ गुरुवन्ती कर्षेकन्ती सा पार्ष्णी
कठिनेः । क्लेशसहैरिक्तार्थः । शरीरैरुपाजितं संपादितं तपस्विनामृषीणां तपो
दूरवत्पुन्यमप्यकार निरुपकार । अतिप्रिय इत्यर्थः । तपस्विभिरभ्येवं तपः
कर्तुं न शक्यत इति तात्पर्यार्थः ॥

अपाजिनापादधरः प्रगल्भवाग्ज्वलान्नव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कधिजटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमजिनं कृष्णमृगतक । आपादः प्रयोजनमस्तेत्यापादः
पालाशदण्डः ॥ “ पालाशो दण्ड आपादः ” इत्यमरः ॥ “ विद्यास्वापादादभ्य-
दण्डयोः ” इत्यमरः ॥ तयोर्धरस्तथोक्तः प्रगल्भवाक्पौडसचनो ब्रह्ममयेन वैदि-
क्तेन तेजसा । ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः ॥ ज्वलन्निव स्थितः ॥ इवशब्दो निर्धारणार्थः ॥
कधिजटिलो जटिलो जटावान् । ब्रह्मचारीति शेषः ॥ पिच्छादिलादिलक्ष्य-
तपः ॥ शरीरबद्धो बद्धशरीरः । शरीरवानित्यर्थः ॥ “ बाहिताम्पादिषु ” पादा-
स्ताषुः ॥ प्रथमाश्रमो यथा ब्रह्मचर्याश्रमः ॥ यथासन्द इवार्थे ॥ तपोवनम् ।
देव्या इति शेषः । विवेश प्रविष्टवान् ॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदिषाय पार्वती ।

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ३१

तमिति ॥ अतिथिषु साध्व्यातिथेयी - ॥ “ पथ्यतिथि- ” इत्यादिना दम्भ-
तपः । “ टिड्ढाणञ्- ” इत्यादिना लीपः ॥ पार्वती तं ब्रह्मचारिणं बहुमानपूर्वया
बहुमानः पूर्वो यस्यास्तया । गौरवपूर्वयेत्यर्थः । सपर्ययाच्यया ॥ “ सपर्यार्चाईणाः
समाः ” इत्यमरः ॥ प्रत्युदिषाय प्रत्युज्जगाम ॥ कथं समानेऽपि तस्यास्तादृशी
प्रतिपक्षिरत आह—साम्ये सत्यपि निविष्टचेतसां स्तिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु व्य-
क्तिविशेषेष्वतिशयितं गौरवं यासु ता अतिगौरवा अतिगौरवसहिताः क्रियाभ्येष्टा
भवन्ति । प्रवर्तन्त इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।

उमा स पश्यन्नुज्जुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वकुमनुज्जितक्रमः ॥ ३२ ॥

१ प्रतिपद्य.

२५-३० श्लोकयोर्बन्धे शेषकोऽयं दृश्यते—

उमाः संप्रदीक्ष्य यदेन्द्रदन्तया कृतं तपः संप्रवक्ष्यामि तवम् ।

यथाचिरे तं मणिपत्न्य दुःखिताः पतिं प्रकृत्य सुतलादि देवैः ॥ १ (बहुरीक्ष- २ देवते.)

विधीयते ॥ स प्रत्यक्षाय विधिना प्रयुक्तानुष्ठितां सारिकां पूजां परिकृत्य स्वीकृत्य कर्म परित्यज्य विभ्रामं च विनीय नाथ । नायेत्यपरमार्थः । अथोक्तानुष्ठानेन विलाससरहितेनैव चक्षुषा पश्यन्ननुष्ठितकर्मोऽत्यक्तोचितपरिपाटीकः सन् । तर्हि प्रत्यक्षमेव मारेमे ॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि ज्ञानविधित्तमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ अत्रापि शब्दः प्रभे । क्रियार्थं होमादिकर्मानुष्ठानार्थम् । समित्यथ कुशस्य समित्कुशम् ॥ “जातिरग्निनाम्” इति द्वन्द्वकषद्भावः ॥ सुलभमपि सुलभं कथितम् । जलानि ते तव ज्ञानविधित्तमाणि ज्ञानक्रियायोग्यान्वपि कथितम् । किञ्च स्वशक्त्या निजसामर्थ्यानुसारेण तपसि प्रवर्तसेऽपि । देहमपीदमित्या तपश्चरसि कथिदित्यर्थः । युक्तं च नामेतत् । खलु यस्मान्छरीरमाद्यं धर्मसाधनम् । धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते तेषु च बहुरेव ह्रस्वं साधनं सति देहे धर्मार्थकाममोक्षलक्षणाद्यतुर्बर्गाः साध्यन्ते । अतएव “सततवा-
त्मानमेव गोपयित” इति श्रुतिः ॥

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्जितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥

अपीति ॥ त्वावर्जितेन सिक्तेन वारिणा संभृतं जनितमासां वीरुषां सतानां प्रवालं पद्मवमनुबन्ध्यप्यनुस्यूतं किम् । यत्प्रवालं चिरोज्जितालक्तकपाटलेन ते तव दन्तवाससाधरणम् ॥ “ओष्ठाधरी तु रदनञ्जली दक्षनवाससी” इत्यमरः ॥ तुलां साम्यमारोहति । गच्छतीत्यर्थः ॥ अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवा-
चित्तात्तद्योगेऽपि “तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्-” इति न तृतीयामतिवेषस्तत्र सूत्रे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणादिति ॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।

य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

अपीति ॥ करस्यान्दर्भाप्रणयेन स्नेहेनापहरन्तीति ते तथोक्तेषु । सापराधे-
यिविति वाक्यः । “करस्यदर्भप्रणयापहारिषु” इति पाठे दर्भानां प्रणयेन मार्ज-
नयापहारिषु ॥ हरिणेषु निषये ते मनः प्रसन्नमपि न क्षुभितं किम् । सापराधे-

अपि न कोनित्यं तपस्विचरिति भावः । हे उत्पलाति । हे हरिणाः प्रपन्नैः चले-
दिसोच्यैर्नेनेकातितादृशं बहुमत इवाविनयमपीव । यत्तत्तत्तन्मनोभाभिः स-
कलैः साम्यमुपगमासीति भावः ॥ “ उत्पललोपचलैः ” इति पाठान्तर उत्पलकम्प-
चलैः । भावानयने द्रव्यानयनमिति न्यायेन क्षिप्यमाणोत्पलचलैरित्यर्थः ॥

बहुच्यते पार्वति पापवृक्षये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

यादिति ॥ हे पार्वति । कपं सौम्याकृतिः पापवृक्षये पापचरणाय न भवतीति
बहुच्यते । लोकरिति शेषः । तद्वचो न व्यभिचरति न स्तम्भतीत्यव्यभिचारि
तत्त्वम् । “ यत्राकृतस्तत्र गुणाः ” “ न मूर्कपाः पापसमाचारा भवन्ति ” इत्या-
दयो लोकवादा न विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः । किमिति ज्ञायते—तथाहि । हे
उदारदर्शने जायताति । मूर्को इत्यर्थः । अयत्रोक्तज्ञाने । विवेकवतीत्यर्थः ।
ते तव शीलं सदृशम् ॥ “ शीलं स्वभावे सदृशे ” इत्यमरः ॥ तपस्विनामप्युपदि-
श्यतेऽनेनेत्युपदेशः भवतर्कं यमाणं तत्तामुपदेशतां गतं मातुम् । मुनयोऽपि ना
वीक्ष्य स्ववृक्षे प्रवर्तन्त इति भावः ॥

विकीर्णैस्तमर्षिषु लिङ्गैर्ह्यसिभिरतथा न गाङ्गेः सलिलैर्दिव्यभ्युतैः ।

यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एव सान्वयः ॥ ३७ ॥

विकीर्णैति ॥ एष महीपरो हिमवान् । सप्त च त रूपयश्च सप्तर्षयः ॥ “ दि-
व्यस्तम्भे संज्ञायाम् ” इति समासः ॥ विकीर्णैः पर्यस्तैः सप्तर्षीणां संबन्धिभिर्ब-
लिभिः पुष्पोपहारैः ग्रहसन्ति ये तपोक्तैर्दिव्योऽन्तरिक्षाभ्युतेर्गाङ्गैः सलिलैस्तथा न
पावितः । अनाविलैरुत्कलुषैस्त्वदीयैश्चरितैर्यथा सान्वयः सप्तर्षीणः पावितः
पवित्रीकृतः ॥

अनेन धर्मः सविशेषमय मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।

त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेष्यते ॥ ३८ ॥

अनेनेति ॥ हे भाविनि भक्तस्त्राभिमाये । अनेन कारणेन धर्मः सविशेषं सा-
तिशयमय मे । यथाणां धर्मकामार्थानां वर्गस्त्रिवर्गः ॥ “ त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्च-
तुर्वर्गः समोक्तैः ” इत्यमरः ॥ तत्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति । यद्यस्मात्कारणान्म-
नसो निर्विषयार्थकामी यस्यास्तथा स्वयैको धर्म एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेष्यते ।
यस्यार्थकामी विहाय धर्म एवावलम्बितः । अतः सर्वेषां नः स श्रेयानिति प्रति-
पद्यते इत्यर्थः ॥

लोकविशेषेण विज्ञातः प्रसीति—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिषत्तुमर्हसि ।

यतः सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः सासपदीनमुच्यते ॥३९॥

प्रयुक्तेति ॥ आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजातिशयो व-
स्व तं मां परमन्यं संप्रतिषत्तुमवगन्तुं नार्हसि । हे संनतगात्रि संनतास्त्रि ॥ “अ-
गात्रकण्ठेभ्यः” इति वक्तव्यात् ङीप् ॥ यतः कारणान्मनस ईषिभिर्मनीषिभिर्हि-
द्भिः ॥ शकन्वादिन्वात्साधुः ॥ सतां संगतं सख्यं मत्तभिः पदेरापयत इति सा-
सपदीनं सप्तपदोच्चारणमाध्यमुच्यते । तच्चावयोस्त्वत्कृतसत्कारमयोगादेव तिष्ठ-
मित्यर्थः ॥ “सासपदीनं सख्यम्” इति निपातनात्साधु ॥

अतोऽत्र किंचिद्भवती बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

अत इति ॥ हे तपोधने अतः सख्यादेनोरत्र मस्तावे बहुक्षमां बहुक्तिसहा-
य । यद्वा समावतीम् । भवतीं तां द्विजातिभावाद्वाक्छणत्वादुपपन्नचापलः सुलभ-
चाष्टयोऽयं जनः । स्वयमित्यर्थः । किंचित्प्रष्टुं मनां यस्य स किंचित्प्रष्टुमनाः प्र-
ष्टुकामः ॥ “तुम्काममनमोरपि” इति प्रकारलोपः ॥ रहसि अयं रहस्यं गोप्यं न
चेत्प्रतिवक्तुमर्हति ॥

प्रष्टुमनाह—

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसत्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।

अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥४१॥

कुल इति ॥ प्रथमस्य वेधसो हिरण्यगर्भस्य कुलंऽन्ववायं प्रसूतिरुत्पत्तिः ।
“यज्ञार्थं हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः” इति ब्रह्मपुराणवचनात् । वपुः करी-
रं त्रयाणां लोकानां सौन्दर्यमिवोदितमेकैव समाहृतम् । ऐश्वर्यसुखं संपत्सुखमम-
ग्यमन्वेषणीयं न भवति । किंतु सिद्धमेवेत्यर्थः । वयो नवम् । यौवनमित्यर्थः । अ-
तः परंपतोऽन्वर्त्तिक तपःफलं इत्याह । अस्ति चेदिति शेषः । न किंचिदस्तीत्यर्थः ॥

भवस्थनिष्ठादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृंशोदरि त्वयि ॥४२॥

भवतीति ॥ दुःसहान्मनोदुपश्रव्यादनिष्ठाद्भर्तादिकृतादपि मनस्विनीनां वीर-
जीवावीर्यही तपश्चरणलक्षणा प्रतिपत्तिः गृह्यति ॥ “प्रतिपत्तिस्तु नौरवे । वांशी

नह्यौ प्रागल्भ्ये” इति केचनः ॥ यवति नाय ॥ नायेति संभावनायाम् ॥
विचारणार्थं श्रुतेन चेतसा चित्तेन तदनिष्टं च । हे कुसोदरि । सवि न हृष्यसे ।
विचार्यमाने तदपि नास्त्यसंभावितत्वादित्यर्थः ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपञ्चयति—

अलभ्यशोकाभिभवेयमारुतिर्विमानना सुभु कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पद्मगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

अलभ्येति ॥ हे सुभु । इयं तदीयाकुर्तुर्भूतिरलभ्या लब्धुमनर्हः शोकेन भ-
र्त्तयवमानेन दुःखेनाभिभवतिरस्कारो यस्याः सा तयोक्ता । हृष्यस इति श्लो-
कः । अर्भभावित्वायमर्थ इत्याह—पितुर्गृहे विमाननावमानः कुतः । न संभाव्य-
त एवेत्यर्थः ॥ “सुभुः कुतस्तानयगृहेऽवमाननम्” इति पाठान्नरकरणं तु साध्वस-
मेवोक्तोपपत्तिमंभवात् । अन्यत्रापि “सुभु न्वं कुपितेन्यपास्तमशनं तत्ता कथा
योषिताम्” इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विशेष्यहत्ते पादादीं जगणभङ्गमसङ्गाद्येत्पलं गो-
प्रीयिः ॥ न चाप्यन्यस्माद्वाचीत्याह—पराभिमर्शः परधर्षणं तु तव नास्ति । प-
द्मगरत्नसूचये फणिशिरोमणिशलाकाम् । ग्रहीतुमिन्त्यर्थः ॥ “क्रियार्थोपपदस्व च
कर्मणि स्थानिनः” इति चतुर्थी ॥ करं हस्तं कः प्रसारयेत् । “सुभु” इत्यत्र
भूषण्यस्योवस्थानीयत्वात् “नेयदुवहस्थानावस्ती” इति नदीसंज्ञामतिषेधात्
अभ्यार्चनयोर्ऋतः” इति इत्स्वं नास्ति । तेन हस्तः ग्रामादिक इति केचित् ।
अभ्ये तु “अमाणिजातेभ्यारज्जादीनाम्” इत्यत्र “अलाङ्कः” “कर्कन्धुः” इत्यु-
कारान्तादप्युक्तमन्यमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकान्काचिदुकारान्त-
स्याप्युक्तत्वाजदीत्ये इत्स्वत्वमित्याहुः । अतएवाह वामनः—“उकारादप्युक्तकृ-
तेः” इति ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने घृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

किमिति ॥ हे गौर । किमिति केन हेतुना यौवने न्वयाभरणान्यपास्य विहाय ।
वृद्धस्य भावो वार्धक्यम् ॥ मनोज्ञादिन्वाहुः प्रत्ययः ॥ “वार्धकं वृद्धसंयाने वृद्धत्वे
वृद्धकर्मणि” इति विश्वः ॥ तत्र शोभत इति वार्धकशोभि वल्कलं धृतम् । प्रदो-
षे रजनीमुखे स्फुटाः प्रकटाश्चन्द्रस्तारकाश्च यस्याः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरी
राशिररुणाय सूर्यसूताय कल्पते यद्यरुणं गन्तुं कल्पते किम् । वद ब्रूहि ॥ “क्रि-
यार्थोपपदस्य—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ दीप्यमानशशाङ्गतारके प्रदोषे यद्यरुणं व-
देति ततो विदूषणापहारेण तव वल्कलधारणं संघटत इति भावः ॥

इत्यन्वयः—

विषं यदि प्रार्थयसे वृषा भ्रमः पितुः प्रवेशस्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमलं समाधिना न रज्जमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

दिवमिति ॥ दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे कामयसे यदि तर्हि भ्रमस्तपश्चरणात्तो ह्यत्र निष्फलः । यदि स्वर्गार्थं तप्यसे ततः भ्रमं वा कार्षीः । कुतः । तर्हि पितुर्हि-
मयतः प्रदेष्टा देवभूमयः स्वर्गपदार्थाः । तत्रत्या इत्यर्थः । अथोपयन्तारं वरं प्रार्थ-
यसे तर्हि समाधिना तपमालम् । न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ निषेधस्य निषेधं प्रति करण-
त्वात्पुतीया ॥ तथाहि । रज्जम् ॥ कर्तुं ॥ नान्विष्यति न मृगयते । श्रुतीतारमिति
शेषः । किंतु तद्रजं मृगयते । श्रुतीर्तारमिति शेषः । न हि वरार्थं स्वया तपमि-
वर्तितव्यं किंतु तेनैव स्वार्थमिति भावः ॥

वरवाचकाक्षरश्रवणानन्तरमेव देव्या उपोच्छ्राममालक्ष्य प्रभेषु च शत्रुचरम-
नुषलभ्य स्वयमेवावाहयाह—

निवेदितं निश्चितेन स्तोत्रमणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥

निवेदितमिति ॥ स्तोत्रमणा निश्चितेन निश्चामवायुना निवेदितम् । चि-
न्तानुभावेनोपोच्छ्रामेन ते वरार्थित्वं श्रुतिप्रसिद्धम् । तर्हि किं प्रश्नव्यसनेनेत्या-
ह—मनस्तु तथापि मे संशयमेव गाहते प्राप्नोति । कुतः । ते तव ॥ “ कृषानां क-
र्तारि वा ” इति पृष्टी ॥ प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमर्ह एव न दृश्यते । प्रार्थितदुर्लभः
प्रार्थितो यो दुर्लभः स कथं भविष्यति । नान्येवेत्यर्थः ॥

अथ रतिप्रार्थनामेव मिद्वन्कृत्वाह—

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।

उपेक्षते यः श्लथलेम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ४७

अहो इति ॥ अहो चित्रम् । तवेप्सितं श्रापमिष्टो युवा कोऽपि स्थिरः कठि-
नः । वर्तते इति शेषः । कुतः । यो युवा चिराय चिरान्प्रभृति कर्णोत्पलशून्यतां
गते प्राप्ते कपोलदेशे गण्डस्थले श्लथाः शिथिलबन्धना अतएव लम्बिन्यस्ताः श्ल-
थलम्बिनीः कलमाः शालिविषोपास्तेषामग्राणि तद्वन्पिङ्गला जटा उपेक्षते । यस्ता-
पीदृशीं हृष्टा न व्यथते स नूनं वज्रहृदय इत्यर्थः ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमाप्रकर्षितां दिवाकराण्डुलविभूषणास्पदाम् ।

शशाङ्कसेवाभिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूषते ॥ ४८ ॥

१ बन्धनीर्जटाः कपोलदेशे; बन्धलम्बिनीर्जटाः कपोले.

मुनिप्रलैरिति ॥ मुनिवैश्यान्प्रायणादिभिरतिमात्रमस्वर्गं कश्चित् कुर्वीकृ-
तां दिवाकरेण सूर्येणावृष्टानि दग्धानि बानातपमंस्पर्शान्बहुन्वाच स्थामीकृतानि
विभूषणास्पदानि भूषणस्थानानि यस्यान्तां नयोक्ताम् । अतएव दिवाहनि स-
क्षादुरेखाभिश्च स्थितां तां पश्यतः मचेतसो जीवतः कस्य पुंसो मनो न दूयते
न परितप्यते । अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं चतुरावलोकिनः ।

करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

अवैमीति ॥ तव प्रियं वल्लभं सौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्वेण ॥ कर्षा ॥ व-
ञ्चितं विमलवर्णमवैमि वेमि । यः प्रियश्चतुरं मधुरमवलोकन इति चतुरावलोकिनो-
ऽरालपक्ष्मणः कुटिलरोम्णः ॥ " अरालं वृजिनं जिह्वम् " इत्यमरः ॥ अस्य ल-
दीयस्य चक्षुष आत्मीयं यत् कुर्वन् चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति । दृष्टिपथं न ग-
च्छतीत्यर्थः । तदयं गर्वेण हतो निष्फलान्मलाभो जात इति भावः ॥

किञ्चिद्विरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।

तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

किञ्चिदिति ॥ हे गौरि । किञ्चित्कप्रमाणकम् । किमवधिर्कामन्यर्थः । विरं श्रा-
म्यासि तपस्यासि ॥ भयन्नसंयोधं द्वितीया ॥ ममापि पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमो ब्रह्म-
चर्याश्रमस्तत्र संचितं संपादितं तपो विद्यते । अर्धश्रमां भागश्च तेन तस्य तपसो-
ऽर्धभागेनैकदेशेन काङ्क्षितमिष्टं वरमुपयन्तारं लभस्व । तं वरं साधु सम्य-
ग्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि । यद्यसौ योग्यो भवति तदा ममापि संमतिरिति भावः ॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।

अथा वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जनेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

इतीरिति ॥ इतीत्यं द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्यान्तर्गता । आश्रमवद्रहस्यमुद्गाव्येत्य-
र्थः । अभिहितोक्ता सा पार्वती मनोगतं हृदिस्थं वरं शंसितुं वक्तुं न शशाक स-
मर्था नाभूत् । लज्जयेति शेषः । अथोऽनन्तरं परिपार्श्ववर्तिनीं वयस्यां मत्सौ वि-
वर्तितं विचालितमनञ्जनं व्रतवशाद्भजितकज्जलं नेत्रं यस्मिन्कर्माणि तच्चयैषत । ने-
त्रमञ्जयेष व्रतपुत्तरं वाचयाचकारेत्यर्थः ॥

सखी तदीया तमुवाच वार्णिनं निबोध साधो तव चेत्कुरुहलम् ।

यदयमम्भोजमिबोध्यवारणं कृतं तपःसाधनमेतथा वपुः ॥ ५२ ॥

सखीति ॥ यस्याः पार्वत्या इयं तदीया सखी वयस्य सख् । “वर्णः कथाकाः”
इति स्त्रीरत्नाम्नी । सोऽस्तासीति वर्णनं ब्रह्मचारिणम् ॥ “वर्णाद्ब्रह्मचारिणि”
इतीतिमत्त्वयः ॥ उवाच कृते स्म । किमिति । हे साधो विद्वन् । तव कृतकर्म भवत् ।
श्रोतुवस्तीति शेषः । तर्हि निषोषावमच्छ । आकर्णयेत्स्वर्थः ॥ “बुध अवगमने”
इति पात्रोर्भेदादिकालोऽट् ॥ श्रोतव्यं किं तदाह—यस्मै लाभार्थेन यदर्थम् ॥
अर्थेन सह नित्यसमाप्तः सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ” इति वार्तिकनिबन्धमात्रिक-
वाचिशेषणम् ॥ एतयाः पार्वत्याम्भोजं पद्ममुष्णवारणमातपत्रमिव वज्रुः शरीरं
तपःसाधनं कृतम् । तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयतामित्यर्थः ॥

“दृक्चनःसङ्कल्पो जागरः कुक्षतारतिः । ह्रीत्यागोन्मादसूक्ष्मांता इत्यनङ्ग-
दक्षा दश ” इति । तत्रास्याः कार्त्तिकदक्षाः कममनादित्यैव योजयति “इयम्” इ-
त्यादिभिः बहुः श्लोकैः—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिभ्रियश्चतुर्दिगीशानवमस्य मानिनी ।

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहास्पिनाकपाणिं पतिमासुमिच्छति ॥५३॥

इयमिति ॥ मानिनीन्द्राणीमभृतीरानशय्य वर्णितव्यामित्यभिमानवतीये पार्व-
त्यधिभ्रियोऽधिकेश्वर्यान्महेन्द्रप्रभृतीनिन्द्रादींश्चतसृणां दिशामीशानिन्द्रवरुणयम-
कुबेरान् ॥ “तद्वितार्थ—” इत्यादिनोत्तरपदममासः ॥ अवमन्वावधुय मदनस्य
निग्रहाभिर्वर्णनादेतोः । अकामुकत्वादित्यर्थः । रूपेण मौन्दयेण हास्यो वक्षीकर-
णीयो न भवतीत्यरूपहाये पिनाकः पार्णा यस्य ते पिनाकपाणिं इयम् ॥ “मह-
रणार्थेभ्यः परं निष्ठासप्तम्यां भवतः ” इति साधु ॥ पतिं भर्तारिणामुमिच्छति ॥
एतेन संकल्पावस्था सूचिता ॥

असह्यहुंकारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।

इमां हृदि व्यापतपातमक्षिणोद्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥५४॥

असह्येति ॥ पुरा पूर्वमसह्येन साद्रमशक्येन हुंकारेण रौद्रेण निवर्तितः । अत-
एव पुरारिं हरमप्राप्तमुखोऽप्राप्तफलां विशीर्णमूर्तेर्नेष्टशरीरस्यापि पुष्पधन्वनः का-
मस्य शिलीमुखो बाण इमां पार्वतीं हृदि व्यापतः । मुदरावगाढ इति यावत् ।
साहक्यातः महारो यस्मिन्कर्मणि तत्तथाक्षिणोदकर्षात् । दग्धदेहस्यापि मार्गणो
लभः । “बहुः सर्वत्र बाध्यते” इति भावः ॥ अनेन “विद्वन्वती विलसुतापि
भावम्” (३ । ४८) इत्यत्रोक्तं बहुः प्रीतिमनःतद्वाक्यमवस्थाद्वयमनन्तरावसो-
पयोचितबाणव्य काव्यावस्था सूचिता ॥

तदा प्रभुरधुन्यवना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंधातशिलातलेष्वपि ॥५५॥

तदेति ॥ तदेति छेदः । तदा प्रभृति । तत आरम्भेत्यर्थः ॥ सप्तम्यर्थस्यापि दानस्यैव पञ्चम्यर्थे लक्षणा प्रभृतियोगे पञ्चमीनिपयात् ॥ पितुर्गृहे चन्दनो-
स्कटयन्यथा ललाटस्थालंकारो ललाटिका तिलकः ॥ “कर्णललाटस्कनसंकारे”
इति कन्मत्पयः ॥ तस्याचन्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलकाधूर्णकृन्तका यस्याः
सा तथोक्ता बाला पार्वती जातु कदाचिदपि तुषारसंधातास्तुषारवनास्त एव
शिलास्तासां तलेषूपारभागेष्वपि निर्वृतिं सुखं न लभते स्म ॥ एतेनारत्वपरसंज्ञा
विपर्यायद्वेषावस्था द्वादशावस्थापक्षे संज्ञवरश्च व्यन्यते ॥

उपासवर्णे चरिते पिनाकिनः सषाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।

अनेकशः किंनरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

उपासेति ॥ पिनाकिनः शंभोश्चरिते त्रिपुरविजयादिर्घोषित उपासवर्णे मा-
रम्भमीतक्रमे ॥ “गीतक्रमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते” इति हलायुधः ॥
सषाष्पे गद्गदं कण्ठे स्खलितैर्विशिर्णैः पदैः मुसिकन्तरूपैः ॥ करणैः ॥ वनान्ते
संगीतेन नियत्नेन सखीर्वेपस्याः किंनरराजकन्यका अनेकशो बहुशोऽरोदयदश्रु-
भोक्षयकारयत् । हरचारतगानजानतमदनवेदनामेनां वीक्ष्य किंनयोऽपि रुद्रदुरिति
भावः ॥ अत्र वर्णस्खलनलक्षणकार्योक्त्या पुनःपुनस्तत्कारणीयुतमुच्छावस्थामादु-
र्भाषो व्यन्यतेऽन्यथा सखीरोदनानुपपचेरिति । द्वादशावस्थापक्षे तु जलापावस्था
च व्यन्यते । “प्रलापां गुणकीर्तनम्” इत्यालंकारिकाः ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमीत्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।

क नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवानसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥५७॥

अत्रागति ॥ किंचेति चार्थः । शिष्यत इति शेषः ॥ कर्मण घञ् ॥ त्रिभ्यो
भागेभ्यः शेषास्तर्वांशेषासु । यद्वा रात्रेस्त्रियामत्वेन प्रसिद्धत्वात्तृतीयो भागस्त्रिभागः ॥
संख्याशब्दस्य हस्तविषये पूरणार्थत्वमित्यते । यथा “शतांशः” “सहस्रांशः”
इति ॥ त्रिभागः शेषो यासां तामु निशासु क्षणं क्षणमात्रं नेत्रे निमीत्य नीलवि-
स्था सहसा सद्यः । हे नीलकण्ठ । क व्रजास कुत्र गच्छसीतिलक्ष्या निर्विषया शम्भ-
वजं यस्याः सा तथोक्ता तथासत्ये मिथ्याभूते कण्ठेऽर्पितं बाहुबन्धनं यस्याः सा
तथा सती व्यबुध्यत विबुद्धवती ॥ एतेन जागरोन्मादौ सूचितौ ॥

सप्रसादस्वमतिकृतिदर्शनतद्वत्सृष्टस्पर्शाख्यायत्तारो विरचिषां विभोदाः ।
तत्र सप्रसन्नदर्शनमुक्ता शतिकृतिदर्शनमाह—

येदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यते न वेत्ति भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति सहस्तोद्धिखितम् मृग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ५८

यदेति ॥ यदा । यत इत्यर्थः ॥ यदेति हेतावित्युक्ता गणन्याख्यानेऽस्मोदा-
हत्वात् ॥ त्वं बुधैर्मनीषिभिः सर्वगतः सर्वव्यापीत्युच्यसे । तत इत्युपाहारः ।
माने रत्नाख्ये तिष्ठतीति भावस्थम् । त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः । इयं जनम् । इम-
मित्यात्मनिर्देशः । कथं न वेत्ति न जानासीति मृग्धया मूढया । अकिञ्चित्कर-
विश्रमगतोपालम्भ इत्यजानानयेत्यर्थः । तथा सहस्तेनोद्धिखितमिमे लिखितचन्द्र-
शेखरो रहस्येकान्ते । सखीमात्रसमक्षमित्यर्थः । उपालभ्यत । साधिक्षेपमुक्ताम् ॥
उक्तसमुच्चयार्थव्यकारः ॥ यद्यापि रहसीत्युक्तं तथापि सखीसमक्षकरणाज्ज्ञातयानो
व्यज्यत एव ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।

तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपमे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

यदेति ॥ जगत्पतेस्तस्थेश्वरस्याधिगमे प्राप्तावन्यं विधिमुपायं विचिन्वती श्रम-
यमाणा यदा नापश्यत्तदेयं पार्तिती गुरोः पितुरनुज्ञयास्माभिः सह तपसे तपश्च-
रितुं तपोवनं प्रपन्ना प्राप्ता ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।

न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ६०

द्रुमेष्विति ॥ सख्या पार्थव्या स्वयं कृतं जन्म येषां तेषु । स्वयं रोपितेष्व-
त्यर्थः । तपसः साक्षिषु साक्षाद्दृष्ट्वेषु द्रुमेष्वपि फलं दृष्टं लब्धम् । जनितामित्यर्था ।
अस्याः पार्थव्याः शशिमौलिभंश्रयश्चन्द्रशेखरावपयो मनोरथस्तु प्ररोहाभिमुखो-
ऽङ्कुरोन्मुखोऽपि न दृश्यते ॥ “प्ररोहस्त्वङ्कुरोऽङ्कुरः” इति वैजयन्ती ॥ स्वयं रोपि-
तद्रुमफलकालेऽप्यस्या मनोरथस्य नाङ्कुरोदयोऽप्यस्ति । फलाभा तु दूरापास्वेत्यर्थः ॥

न वेद्यि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्त्रोचरमीक्षितामिमाम् ।

तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तद्वदग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

वेत्ति ॥ प्रार्थितः सन्दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः स देवस्तपःकृशं तपसा कृशं क्षीणा-
मवद्व सखीभिरस्त्रोचरमश्रुमवानं यथा भवति तथेतिवाचिमां नः सखीं तस्येन्द्र-

स्थावग्रहेभानावदृष्ट्या सतां पीडिताम् ॥ “ दृष्टिर्वर्ष तद्विषातेऽवब्राह्मणसौ सखी ”
इत्यमरः ॥ अवग्रहः । वर्षमतिबन्ध इत्यर्थः । सीता कृष्टवत् ॥ “ सीता काङ्क-
कवद्धतिः ” इत्यमरः ॥ दृष्टा मासव इव ॥ “ वासवो दृष्टहा दृष्टा ” इत्यमरः ॥
कदाभ्युपपत्त्यनं कदाबुधरीप्याति न वेति ॥ भव वाक्यार्थः कर्म ॥ तदवग्रहस्त-
तामिलत्रावग्रहभतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापेक्षेति विभक्तं पदं
वेधीत्यस्य कर्मेति युक्तमुत्पत्त्यमः ॥

अगूढसत्त्वावमितीकृतज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तथा ।

अपीवमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यजितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

अगूढेति ॥ इकितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया ॥ “ इकितं हृद्गतो भावः ” इति
सञ्जनः ॥ तथा गौरीमख्येन्यवमगूढसद्भावं प्रकाशितमदर्शित्वायं यथा तथा निवे-
दितो हार्पितो निष्ठा मरणमर्वापर्यस्य स नैष्ठिको यावज्जीवब्रह्मचारी । सुन्दरो
विलासी । नैष्ठिकधार्मी सुन्दरश्चेति तथाक्तः ॥ द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविश-
ेषार्थं विशेषणसमामः । किंतु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वावरोधः । अथवा देव-
स्यालौकिककर्माहमत्वादुभयं तात्त्विकमिति न विरोधः ॥ अन्याजितं हर्षलक्षणं मुक्त-
रागादि हर्षलक्षणं यस्य तथाभूतः सन । अयि गौरि ॥ अपीति कोमलामन्त्रणे ॥
इदं त्वत्सखीभार्पितमेवम् । सत्यं कामित्यर्थः । परिहासः कालिका ॥ “ द्रवकेलि-
परीहासाः ” इत्यमरः ॥ इत्येवमुमामपृच्छन्पृष्टवान् ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुली समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।

कथंचिद्वेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अयानन्तरमद्वेस्तनया पार्वती मुकुलीकृताङ्गुली संपुटीकृताङ्गुली ।
अग्रधार्या दस्तश्चेति समानाधिकरणसमामः । हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणितोर्भेदा-
भेदादिति वामनः ॥ तस्मिन्नग्रहस्ते स्फटिकानामक्षमालिका जपमालिकामर्पय-
न्त्यामुक्षती कथंचिन्महता कष्टेन चिरव्यवस्थापितवाचिचरेण स्वीकृतवाक् । एतेन
छज्जोपरोधो व्यस्यते । मिताक्षरं परिमितवर्णं यथा तथाभाषत वभाषे ॥

किमुवाचेत्याह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः किलेदं तदवामिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

यथेति ॥ हे वेदविदां वर वैदिकभेद । त्वया यथा श्रुतं सम्पन्नश्रुतम् । श्रुतार्थमे-
वाह—जयं जनः । स्ववमित्यर्थः । उच्चैःपदस्य शिवलाभक्योक्तस्थानस्य लङ्घन आक-

यत्नं वस्तुतः । किमत्रायुक्तमित्यत्राह—इदं तपस्तपसात्तेस्तस्योच्चैः पदस्यावाप्तौ प्राप्तेः साधनं किल ॥ किलेत्यलीके ॥ अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तर्हि त्वय्यवता-
यित्वाशङ्क्य दुराशा मां न मुञ्चतीत्याशयेनाह—मनोरथानां कामानामगतिरवि-
षयो न विद्यते । न हि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥

अथाह वर्णीं विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।

अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्तरे ॥६५॥

अथेति ॥ अथ वर्णीं ब्रह्मचारी ॥ “वर्णिनो ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः ॥ आ-
ह । उवाचेत्यर्थः । “आहोति भूतार्थं लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूलः” इत्याह वामनः ॥
किमित्याह—महेश्वरो महादेवो विदितः । मया ज्ञायत इत्यर्थः ॥ शुद्धचर्यत्वाद्भूत-
माने क्तप्रत्ययः । तद्योगान्पृष्टी च ॥ येन त्वं प्राग्भग्नमनोरथा कृतेति भावः । पु-
नरेव त्वं तमीश्वरमर्थयमे तदर्थिन्येव तत्कार्यं प्रवर्तसे । तत्प्रभावमनुभूयापीति
भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्राह—अमङ्गलाभ्यामेऽमङ्गलाचारे रतिर्यस्य तं त-
थोक्तमीश्वरं विचिन्त्य विचार्य तवानुवृत्तिमनुसरणं कर्तुं नोत्तमं । नानुमन्तुं श-
क्नोमीत्यर्थः ॥

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।

करेण शंभोर्वलषीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥६६॥

अवस्तिवति ॥ अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्वन्धोऽभिनिवेशः परं प्रधानं य-
स्यास्तस्याः संवृद्धिरवस्तुनिर्वन्धपरे पार्वति । आमुक्तमामाजिनं विवाहे यत्कौतुकं
हस्तमुत्र तद्यस्य म तेऽयं करः ॥ “कौतुकं मङ्गले हर्षं हस्तमुत्रे कुतूहले” इति
शाम्भतः ॥ वलषीकृतार्हिना भूषणीकृतमर्पेण शंभोर्यहादेवस्य करेण करणभूतेन ।
तदेव प्रथमं तत्प्रथमम् । अपरिचितत्वादातिभयंकरमिति भावः । तच्च तदवलम्बनं
ग्रहणं चेति कथं नु साहचर्यं । न कथंचिदापि साहचर्यत इत्यर्थः । अग्रतो यद्वा-
चि तदूरेऽर्वातिष्ठतां प्रथमं करग्रह एव दुःमह इति भावः ॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।

वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

त्वमेवेति ॥ हे गौरि । त्वमेव त्वयमात्मना । तावदिति मानार्थः । यावन्मार्गं
विचारणीयं तावन्मार्गमित्यर्थः ॥ इदमेवोदाहृतं च गणव्याख्याने ॥ परिचिन्तय
पर्यालोचय । किमिति । कलहंसलक्षणं कलहंसचिह्नम् ॥ “निर्हं लक्ष्म्यं च लक्षण-
म्” इत्यमरः ॥ वधू नवोदाया दुकूलं वधूदुकूलम् ॥ “वधूः शुभा नवोदा स्त्री”

इति विश्वः ॥ तथा कोणितविन्दुन्वर्षतीति तथोक्तम् । आर्द्रमित्यर्थः । तत्राजिर्जं च कुत्तवामश्च । तत्पिनाकिन इत्याशयः । एते कदाचिज्जातपि योगं संगतिर्वह-
तो यथार्हतः किम् । एतत्त्वमेव चिन्तयेति पूर्वणान्वयः । पाणिग्रहणकाले वधूवर-
योर्वैश्वान्तर्ग्रन्थः क्रियते । कुत्तवाममा पाणिपीडने तु दृक्कृत्वारिष्यास्तव कर्षं
संघटिष्यत इति भावः ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरायकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।

अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

चतुष्केति ॥ चतुष्के ॥ गृहविशेषे यः पुष्पप्रकरस्तत्रावकीर्णयोर्वैश्वान्तर्ग्रन्थः ।
कुत्तवामस्तदित्यभवनभूमचारोचितयोगिन्यर्थः । तव पादयोरलक्तकाङ्कानि ला-
क्षारजितानि पदानि पादाकाराणि पादन्यामचिह्नानि ॥ “ पदं शब्दे च वाक्ये
च व्यवसायापदेशयोः । पादतन्त्रिद्वयोः ” इति विश्वः ॥ विकीर्णां विभिन्नाः के-
शाः शर्वाशरोरुहा यासु तासु विकीर्णकेशास्तु ॥ “ अतस्त्वं तत्र दृष्टं च ” इ-
ति वचनात् “ स्वाङ्गाद्योपमर्जनादसंयोगोपधात् ” इति विकल्पाच्च हीय ॥ परेत-
भूमिषु मेतभूमिषु । इमंशानेत्वित्यर्थः । परोऽपि शत्रुरपि को नामानुमन्यते । न
कोऽपीत्यर्थः । नामेति कुत्तवामम् ॥ पिनाकपाणिपाणिग्रहणे तस्य परेतभूमि-
रित्वेन माहचर्यात्तत्रापि तत्र संचारोऽवश्यंभावीति भावः ॥

अशुक्लरूपं किमतः परं वैव त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।

स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचन्दनास्पदे पदं चित्ताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

अशुक्लेति ॥ त्रिनेत्रवक्षः । त्र्यम्बकालिङ्गनमित्यर्थः । तव तत्संवन्धितया सु-
लभमपि सुमार्पं च । भवतीति शेषः ॥ तवेति शेषे पद्यो । “ न लोकाव्यय-”
इत्यादिना कृद्योगलक्षणपष्ठ्या निषेधात् ॥ अतः परमस्मार्पत्रिनेत्रवक्षोलाभादन्यद-
पुक्तरूपमत्यन्तायुक्तं किं वद । न किञ्चिदित्यर्थः । “ प्रशंसायां रूपम् ” इति रू-
पपत्ययः ॥ कुतः । यद्यस्मात्कारणाद्धरिचन्दनास्पदे हरिचन्दनस्यास्पदे स्थानशू-
तेऽस्मिन्स्तनद्वये चित्ताभस्म इमंशानभस्म तदेव रजश्चूर्णम् ॥ कर्तुं ॥ पदं करिष्यति
पदं निधास्यति । भर्तुर्मवस्य भस्माङ्गरागादिति भावः ॥

इयं च तेऽन्या पुरतो विदम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।

बिलोक्य वृद्धोऽहमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुंस्वो भविष्यति ७०

इयमिति ॥ इयं च ते तव पुरत आदावेवान्या विदम्बना । परिहास इत्य-
र्थः । का सेतुप्राह—ऊढया परिणीतया ॥ बहोः कर्माणि क्तः ॥ वारणराजहार्यया

त्वयाभिहितवाक्यं ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मोक्तम् ॥ “अचक्षुर-” इत्यपिना निवृत्तः ॥
विशेषः यदाजनः साधुजनः क्षेमस्तः स्मितमुखो भविष्यत्युपहृतिष्यति यत् ।
इयमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ स्मेरेति “नमिकन्पिस्म्यजत-” इत्यादिना रमयः ॥
इयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी

इयमिति ॥ पिनाकिन ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया । किञ्चमा-
नयेति शेषः । संप्रति इयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम् । किं तदाह—सा प्रागेव
हरशिरोगता ॥ अत्र सेति प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—
“भकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपदानं नापेक्षते” इति ॥ कान्ति-
मती ॥ नित्ययोगे मनुष्य ॥ कलावतश्चन्द्रस्य कला षोडशो भागभास्य लोकस्य
नेत्रकौमुदी । नेत्रानन्दनीत्यर्थः । त्वं च । कान्तिमती त्वनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयो-
रुभयप्राप्यन्वयः । प्रागेकैव शोच्या । संप्रति तु न्वमप्यपरेति इयं शोच्यमिति
विण्ढितार्थः । शोच्यत्वं च निकृष्टाश्रयणादिति भावः ॥

“कन्या वरपते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मि-
ष्टाञ्जमितरे जनाः” इति लोकानामाभाषणम् । तत्र किञ्चिदपि नास्तीत्याह—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु पद्मालम्बुगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥७२॥

वपुरिति ॥ वपुस्तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाण्यस्त्रीणि नेत्राणि यस्य तद्वि-
रूपाक्षम् ॥ “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पञ्च” इति पञ्चमस्य ॥ वैरूप्यं च
त्रिनेत्रतादिति क्षीरसायी ॥ अतो न सौन्दर्यवार्तापीत्यर्थः । अलक्ष्यमज्ञातं जन्म
यस्य तस्य भावस्तथा । कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ “अलक्षिता जनिः” इति
पाठे अनिरुत्पत्तिरलक्षिता न ज्ञाता ॥ “जनिरुत्पत्तिरुद्भवः” इत्यमरः ॥ वसु
विषं दिगम्बरत्वेनैव निवेदितम् । नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि विषं भवति
तदा कथं दिगम्बरो भवति । अतो ज्ञेयं निर्धनोऽयमिति । किञ्चिदुना हे बालक-
गाक्षि पार्श्वे वरेषु बोद्धुम् ॥ “वरो जामातृबोद्धारो” इति विश्वः ॥ पद्मपद्मादिकं
मृग्यते कन्यातल्लम्बुधिरान्विष्यते तत्रिलोचने त्र्यम्बके व्यस्तम् । एकमपि समस्तं
वा बुद्धिं भावः । अस्ति किम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥